

ספר העליה לרגל לארץ-ישראל

אריאל

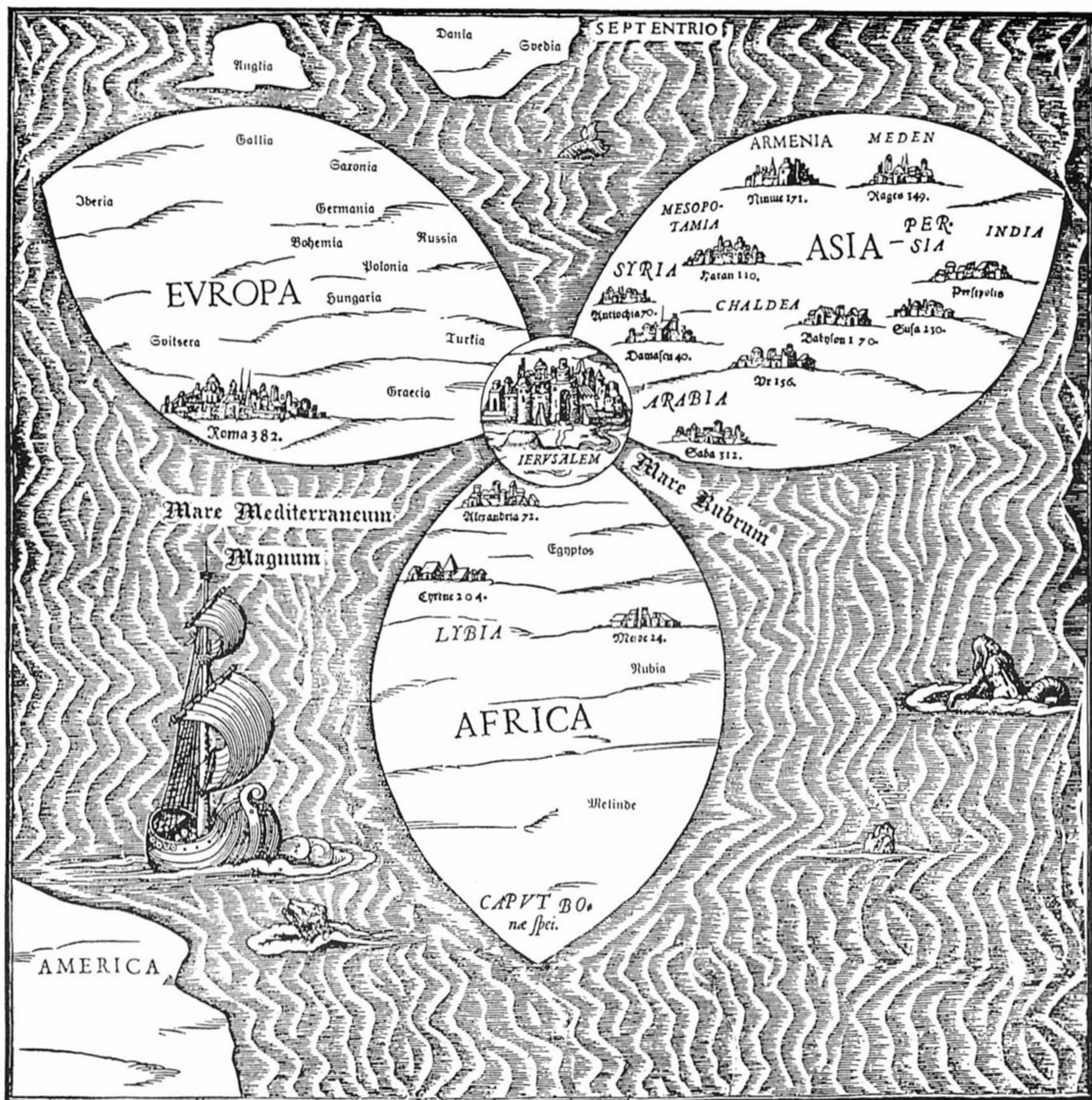
כתב עת לידיעת
ארץ-ישראל

99 – 98

שנה חמש-עשרה
מארס 1994 / אדר תשנ"ד

ירושלים במרכז העולם במפת בונטינג (1580)

נתן שור

ספר העליה לרגל לארץ-ישראל

תולדות העליה לרגל לארץ-ישראל
מהתקופה הביזאנטית ועד למאה ה-19

הוצאת ספרים אריאל, ירושלים

ערך: אלו שילר

© 1994
כל הזכויות שמורות למחבר ולהוצאת ספרים אריאל, ת.ד. 3328, ירושלים.
אין להעתיק מספר זה, לרבות תמונות, איורים או קטעים בשום צורה שהיא
(לרבות תדפיסים לצרכים פנימיים), ללא אישור בכתב מהמוציאים לאור

תוכן העניינים

7	הקדמה
9	אלי שילר / העליה לרגל לארץ-ישראל; סקירה כללית
29	פרק א: עולי רגל נוצרים בתקופה הרומית-ביזאנטית
33	פרק ב: נוסעים נוצרים בתקופה המוסלמית הקדומה
37	פרק ג: נוסעים מוסלמים
43	פרק ד: נוסעים יהודים בימי הביניים
53	פרק ה: הצליינות הנוצרית בזמן מסעי הצלב
60	פרק ו: נוסעים נוצרים בתקופה הממלוכית
78	פרק ז: נוסעים נוצרים במאה ה-16
88	פרק ח: עולי רגל נוצרים במאה ה-17
103	פרק ט: נוסעים נוצרים במאה ה-18
113	פרק י: העליה לרגל לסיני
121	פרק יא: נוסעים מן הנצרות המזרחית
127	פרק יב: הפרנציסקנים וארץ הקודש
142	פרק יג: הנזירים הכרמליתים
147	פרק יד: מלכים, רוזנים ושליטים (אמיתיים ומדומים)
152	פרק טו: ציירי ארץ-ישראל הראשונים
166	פרק טז: חוקרים ומגלים ראשונים
177	פרק יז: חוקרי הטבע הראשונים
180	פרק יח: עולי רגל יהודים בראשית התקופה העות'מאנית
190	פרק יט: עולי רגל קראים
193	פרק כ: מסע נפוליאון (1799)
202	אפילוג: המאה התשע-עשרה

שער ספרו של ג'ורג' סנדיס שנדפס ב"1615

הקדמה

מאז ומתמיד היתה ארץ-ישראל ארץ העליה לרגל. עולי הרגל שהגיעו אליה היו בני כל העמים, הדתות והארצות. בארץ-ישראל היה עולה הרגל מתקופות קדומות, חלק בלתי נפרד מהנוף האנושי. קיומם של ישובים אחדים, וירושלים בראשם, התאפשר לעתים בזכות עולי הרגל. תנועת מסעי הצלב נולדה למעשה כעליה המונית לרגל לארץ-ישראל, שלוותה במסדרים צבאיים ונועדה להבטיח את שלומם ובטחונם של עולי הרגל.

מכאן חשיבותם הרבה של העליה לרגל, של עולה הרגל ושל הנוסע להבנת דברי ימי ארצנו.

החיבור שלפנינו סוקר, לראשונה בשפה העברית, את תולדות העליה לרגל לתקופותיה, החל מהתקופה הביזאנטית ועד לזמן החדש. הספר סוקר באופן פחות או יותר כרונולוגי את קווי היסוד של כל תקופה, ואת יחודה מבחינת העליה לרגל. בתולדות ארץ-ישראל יש בנושא זה רצף חסר תקדים בהשוואה לארצות אחרות. גם באשר לכמות, מעטות הארצות שאודותיהן נכתבו ספרי מסע כה רבים.

כאלף וחמש-מאות תאורי מסע נשתמרו עד למאה ה-19. רבים מהם הם רשימות אתרים בלבד, שבהם ביקר עולה הרגל, ואחדים אף נשתמרו רק בכתב יד ולא יצאו בדפוס. מספר התאורים שיש בהם חומר מעניין אודות הארץ, שראויים להתייחסות, הינו קרוב לאלף. מאלה בחרנו כמאה וחמישים, שהם החשובים והמעניינים ביותר. ערכנו אותם בכעשרים פרקים בסדר כרונולוגי והיבטים נוספים. בראשיתו של כל פרק עמדנו על קווי היסוד לכל תקופה (או נושא). אחרי כן הובאו הנוסעים החשובים ותולדותיהם, תוך התייחסות קצרה מלווה בדוגמאות מכתביהם.

אנו מקווים, שפרסום זה יפתח צוהר להכרת ספרות הנוסעים לארץ-ישראל, שאין ערוך לחשיבותה כמקור להכרת הארץ ותולדותיה. אף שספרים רבים פורסמו בנושא זה, רובם עוסקים בנושאים צרים ומוגדרים, כגון ספרו של מ. איש שלום, העוסק בקורות הישוב היהודי בעיני נוסעים נוצרים, או ספרו של מ. יערי, המביא עדויות של נוסעים יהודים, וכן ספריהם של י. בן אריה ונ. שור, הדנים בעיקר במאה ה-19. דומה שזהו הנסיון השיטתי הראשון להקיף את הנושא על

מכלול היבטיו ותקופותיו באופן כרונולוגי. עיקר חשיבות החיבור שלפנינו הוא בתקופות העוסקות בימי הביניים ועד לזמן החדש, שרובן הן בבחינת חידוש גמור לקורא, ולא רק בשפה העברית. מאידך, המקום שיוחד למאה ה-19 מצומצם יחסית, ואינו אלא אחרית דבר לספר, העוסק בתקופות קדומות יותר, בעיקר משום שרבות נכתב בנושא זה, ולא ראינו מקום לחזור על דברים ידועים. לא נותר אלא לקוות שחיבור ראשוני זה ישרת נאמנה את קהל הקוראים והמתעניינים.

נ. ש.

ירושלים, פסח תשנ"ד
מארס 1994

העליה לרגל לארץ-ישראל

סקירה כללית

מאז שהפכה הנצרות לדת שלטת, למן המאה הרביעית ואילך, היתה ארץ-ישראל משאת נפשם של נוסעים ועולי רגל מבני אומות העולם. הם עלו אליה בדרך רצופת תלאות, בסכנות ובתנאים קשים מנשוא, מנותקים מארץ מולדתם וממשפחותיהם במשך חודשים ארוכים. רוב עולי הרגל הגיעו בדרך הים בהפלגה שנמשכה שבועות ארוכים, בתנאי צפיפות ומחסור, חשופים לסכנה מתמדת של טביעה בים או לשוד. דרכי הארץ בימים עברו היו משובשות ואמצעי התחבורה המקובלים ביותר היו רכיבה על בהמות משא או הליכה ברגל. עולי הרגל היו חשופים להתנכלויות בדרכים ונאלצו לשכור בסיוריהם משמר מזוין במיטב כספם, וכן לשלם מיסים ודמי כופר גבוהים. תנאי האיכסון בדורות קודמים היו קשים מנשוא. מלונות במובן המקובל נוסדו בארץ רק בסוף המאה ה-19, ומרבית עולי הרגל לנו במנזרים או באכסניות לאורך הדרך, שחסרו שרותים נאותים. האקלים ותנאי המסע הקשים, המזון שלא הסכינו לו ותנאי היגיינה ירודים, גרמו לא אחת לתשישות ולמחלות, ומהם שלא זכו כלל לשוב לארץ מולדתם.

הנוף שנתגלה לעיני עולי הרגל בארץ, היה בדרך כלל של שממון ועזובה, שעמדו בניגוד לציפיותיהם. אף שמגמת פניהם היו המקומות הקדושים, הם מביאים לא אחת תאורים על נופי הארץ, אתריה והווייתה, לצד תאור תושבי הארץ, מנהגיהם ואורחות חייהם, מידע שלא תמיד מצוי במקורות אחרים.

מרבית עולי הרגל הגיעו לארץ-ישראל מתוך רגש דתי. מיעוטם עשו זאת גם בשל יצר הרפתקנות או מסיבות מסחריות. בימי הביניים היה צורך לקבל אישור מיוחד מאת ראש הכנסייה כדי לנסוע לארץ-ישראל, עקב הבעיות שנתעוררו מהניתוק הממושך מהקהילה ומהמשפחה ומהעיסוק היומיומי. שובו של עולה הרגל עם תום מסעו לקהילה, היה מאורע רב חשיבות, שהפך לעתים לחג של ממש. לעתים נעשתה העליה לרגל לכפרה על עוונות, והכנסייה אף עודדה חוזרים בתשובה לעלות לירושלים. רוצחיו של תומאס בקט הבישוף מקנטרבורי, לדוגמא, קיבלו רשות מאת האפיפיור לעלות לירושלים כדי לכפר על עוונם. הם נקברו לפי המסורת בכניסה למסגד אל אקצא.

יש גורסים שאת שורשי העליה לרגל במסורת הנוצרית, שלה מוקדש עיקר חיבורנו, ניתן לראות ביהדות, בעיקר בימי הבית השני. במסורת היהודית נודעה לעליה לרגל משמעות רבה, בסייעה לגיבוש הדתי והרוחני של כל חלקי האומה ולקירוב הפזורה לירושלים. גם לאחר החורבן לא חדלו עולי הרגל בכל הדורות לעלות לארץ-ישראל, כדי להתייחד עם תפארת עברה, ולבקר במקומות קדושים ובקברים נערצים.

עולי רגל נוצרים נהרו לארץ-ישראל החל מהמאה הרביעית, לאחר שהונצחו המקומות הקשורים לחייו ולסבלו של ישו – בעיקר בירושלים ובסביבותיה ובגליל. הקשיים שהערימו המוסלמים על עולי הרגל הנוצרים בימי הביניים ורדיפתם, ויותר מכל מניעת הביקור בכנסיית הקבר, היו בין הגורמים שהביאו למסעי הצלב. ואמנם, ידוע כי הדאגה לשלום עולי הרגל ולבטחונם היתה אחת מהמשימות העיקריות שהצלבנים נטלו על עצמם. הם גם הקימו מסדרים שנועדו לסייע לעולי הרגל ולדאוג לאכסונם ולבטחונם.

במאה ה-19 חל שגשוג חסר תקדים בתנועת עולי הרגל לארץ. תרמו לכך – הגברת תנאי הבטחון, שכלול אמצעי התחבורה וההתעניינות הגוברת של המעצמות בארץ-ישראל, ואנו עדים בתקופה זו לחקירתה ול"גילוייה מחדש". ברם, תקופה זו נחקרה ונסקרה כבר בהרחבה וספרות ענפה נכתבה אודותיה. בחרנו, על כן, להתמקד בתקופות הקדומות – ועד למאה ה-19, שהן פחות ידועות.

ארץ-ישראל נתקדשה גם באסלאם ועולי רגל מוסלמים רבים נהרו אליה, בעיקר בימי הביניים. עולי רגל מוסלמים שעשו את דרכם למרכזי האסלאם, למכה ולמדינה, השתדלו בדרך כלל להכליל את ירושלים בביקורם. בארץ-ישראל היתה מקובלת עליה לרגל של מוסלמים לקברים מקודשים. בעיקר נתפרסמה העליה לרגל לנבי מוסה, הוא קבר משה המסורתי בדרך ליריחו, שנערכה בהשתתפות אלפי מוסלמים מהארץ ומחוצה לה. היא פסקה בסוף תקופת המנדט ולא התחדשה מאז.

* * *

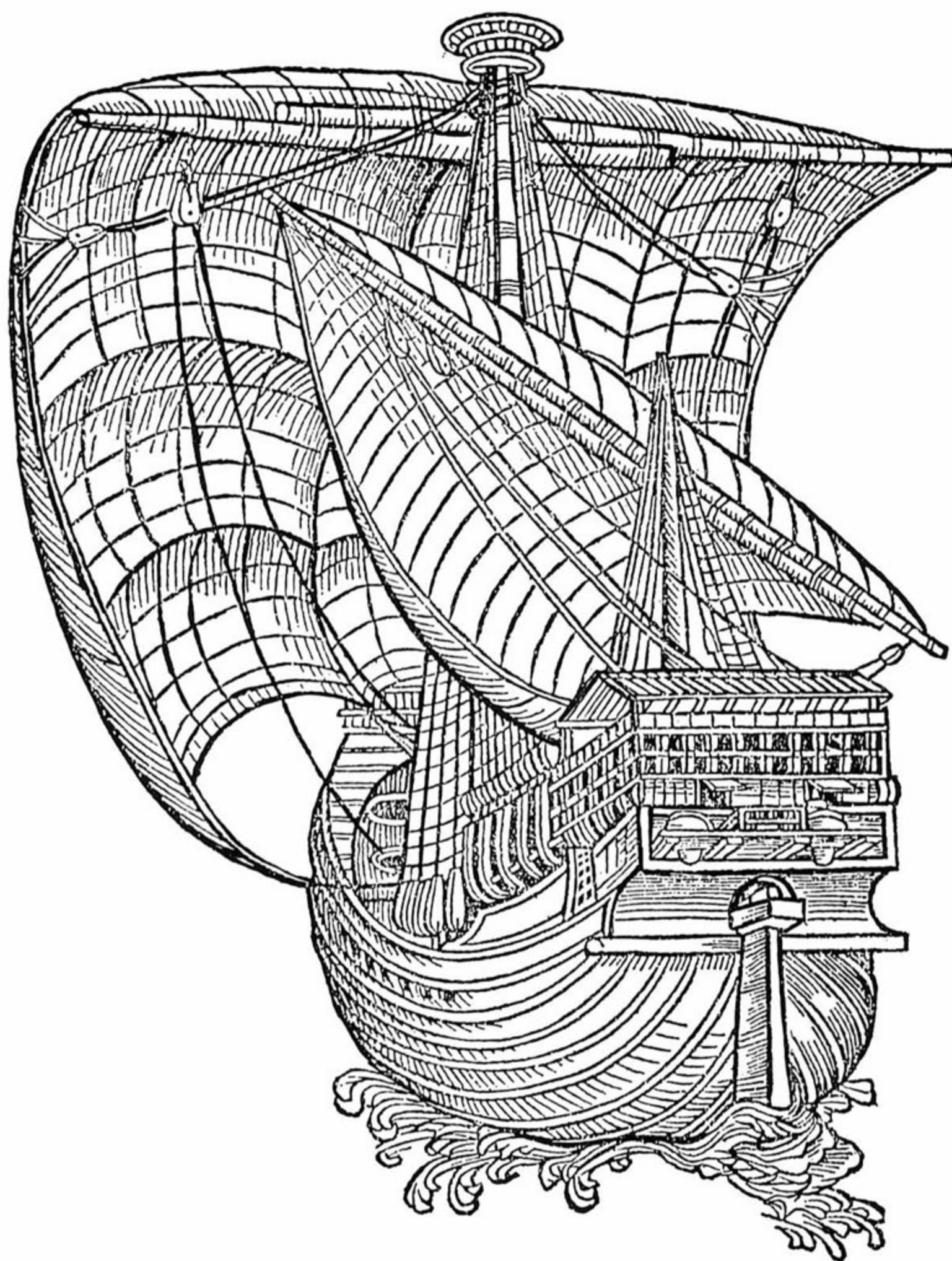
רבים מעולי הרגל שביקרו בארץ העלו את רשמיהם על הכתב. ברבות הימים נכתבה ספרות עשירה מאין כמוה על ארץ-ישראל. רבים מחיבורים אלו הם פרי התרשמות רגשית ושטחית, רצופה במסורות בלתי מבוססות ובאי דיוקים, ולעתים הדמיון והמציאות משמשים בהם בערבוביה, ומהם שמהווים העתקה מקודמיהם. עם זאת, ספרות הנוסעים היא אוצר בלום, ולעתים מקור יחיד להכרת הארץ בתקופות מסוימות. במאה ה-19 נכתבו יותר ספרי עולי רגל על ארץ-ישראל מאשר בכל הזמנים גם יחד. מעריכים את מספרם של ספרים אלה בכ-5,000. היה זה מעין "דבר שבאופנה" בקרב עולי הרגל להעלות את רשמי ביקורם בארץ וחוויותיהם על הכתב. רבים מספרים אלו, גם אם אין בהם חדשנות רבה, הם מצטיינים לעתים בעיצוב מרשים.

* * *

העליה לרגל מילאה תפקיד חשוב במסורת הנוצרית, בעיקר בימי הביניים. מטרת עולי הרגל היתה לבקר באותם מקומות מקודשים שמילאו תפקיד בחייו של ישו והשליחים או לפקוד קברים שנתקדשו במסורת.

מגמות העליה לרגל לא תמיד היו דתיות צרופות, ונתלו להן יצר הרפתקנות ושאיפה "לראות עולם", או לחוות חוויות חדשות ומרתקות. ברם, מטרת מרבית הצליינים היתה לראות את המקומות הקדושים ולהשיג מחילה על עוונותיהם, או להודות על שזכו להרפא ממחלתם.

עולי הרגל נהגו לייחס תכונות יוצאות דופן למקומות מסוימים בארץ הקודש או למזכרות שנטלו מהם: בין השאר, נתפרסמה מערת החלב בבית לחם, שאבניה שימשו כביכול סגולה לנשים להרבות חלבן; אבניה נלקחו בידי עולי רגל לכנסיות באירופה והונחו סמוך למזבח. כן נודע "שדה האפונים של מרים" ליד בית לחם, שאבניו שימשו סגולה נגד

ספינת עולי רגל בדרכה לארץ־ישראל (לפי בריידנבק, 1483)

מחלות; "אבני אליהו הנביא מהכרמל", נישאו אף הן בידי עולי הרגל לאירופה, ונשים ראו בהן סגולה בדוקה נגד הפלה. כן ייחסו סגולות מופלאות לגזרי עץ מאלון אברהם בחברון, למי הירדן ולאדמה מ"ארץ הקודש". בעיקר נודע בקרב היהודים עפר מהר הזיתים כסגולה לתחיית המתים באחרית הימים. מעל לכל היו נפוצות מזכרות ("רליקיות") מהמקומות הקדושים שנטלו עמם עולי הרגל לארצות מוצאם. אלה הונחו בכנסיות ידועות, שנקראו לעתים על שמן, כאשר "החפץ הקדוש" נמצא ליד מזבח הכנסיה ונחשב לקודש הקדושים שלה.

בהגיעם למקומות הקדושים, הם נהגו לגעת באתרים ולנשקם. כן נהגו להביע את הזדהותם עם המקומות שבהם התרחשו הארועים על-ידי שחזורם: אנו שומעים על עולי רגל שאכלו במקומות בהם ישו אכל, שתו מים בבאר יעקב, מילאו את כד המים בכפר קנה וטבלו במקום הטבילה בירדן. בעזרת מעשים אלו קיוו לזכות בברכה שהועטרה על אותם מקומות. יש ואף נהגו לשחזר ארועים שחוה ישו, כגון תהלוכות שנערכו במאה הרביעית במסלול ה"שבוע המקודש" (דהיינו, ימיו האחרונים בירושלים).

עולי הרגל נהגו להביא מנחות למקומות הקדושים, וחלקם נטל מהם מזכרות, שהזכירו את חוויית הביקור ונחשבו כבעלות סגולות מיוחדות, כגון יכולת ריפוי וכד'. הנוסע מפלקנטיה מספר, למשל, על כוח הריפוי האצור ב"טללי החרמון". ענפי עצים מסוימים הגדלים במקומות קדושים, וכן בגדים מסוימים "נתברכו" בכוח ריפוי יוצא דופן, שערכו עומד ביחס ישר ל"מקום הקדוש", שממנו נלקח. פליקס פברי מעיד על שער הרחמים:

"הנוצרים מסכנים לא אחת את חייהם בכך שהם הולכים לשם בלילה כדי ליטול בעצמם חתיכות עץ מדלתות השער. אחרים אינם חוסכים ממון כדי לשחד את המוסלמים לעשות זאת עבורם, כשהם נכונים להחליף את כספם וזהבם בעבור כפיסי עץ וסיגי נחושת... והסיבה לכך, שאלו כל כך יקרים לנוצרים היא בשל המסורת האומרת, כי שרידים משער זה משמשים סגולה נגד מגפות ומחלת הנפילה..."

נוהג מקובל אחר כדי להביע את רחשי הלב וההזדהות למקום היה באמצעות "מדידתו" בעזרת סרט (כפי שנעשה הדבר בקבר רחל עד ימינו). לאמצעי זה היה היתרון שלא גרם נזק לאתר הקדוש כפי שקרה לעתים קרובות, בעת שעולי הרגל שברו נתזים למזכרת.

ירושלים היתה המקום המפורסם והנערץ ביותר עלי אדמות, בה ביקשו עולי הרגל להתייחד עם המקומות הקדושים וליטול ממנה מזכרות. קונסטנטינוס שלח שליחים מיוחדים לירושלים כדי שיביאו לו רליקיות לכנסיית השליחים בקונסטנטינופול. אנו שומעים במאה השישית על משלחות מיוחדות שהגיעו מאירופה לירושלים כדי לחפש רליקיות (בעיקר עצמות קדושים).

התפקיד שמילאו העליות לרגל היה מרחיק לכת, וחרג מהמטרה הדתית המצומצמת שעולי הרגל יעדו לו. היא סחפה המונים שאילולא כן ספק אם היו אי פעם יוצאים מארצותיהם. לעליה לרגל במובן הרחב יותר היתה השפעה רבה על ארצות אירופה. היא עודדה קשרי דת, תרבות ומסחר (בעיקר בימי הביניים); כן היתה לה השפעה כלכלית רבה ולעתים מכרעת, בפרט על מקומות מסוימים, ששגשגו בזכות אתרי העליה לרגל שבהם: בית לחם, למשל, הפכה מכפר דל לעיירה משגשגת בזכות זרם הצליינים שנהר אליה, אשר בעקבותיו התפתחה במקום תעשיית מזכרות ענפה, ובראשה תעשיית מזכרות צדף, שרכשה מוניטין בינלאומיים. כן ידוע, שאוכלוסיית ירושלים הכפילה עצמה בתקופת

העליות לרגל לקראת חג הפסחא וחג המולד, דבר שסייע לשיפור מצבה הכלכלי. יצוין עוד, כי תנועת עולי הרגל מזרחה גרמה למהפכה זוטא ביחסי המסחר שבין אירופה למזרח, בהגבירה את כדאיות הפלגת האוניות בכיוון זה.

* * *

ירושלים שימשה לעתים קרובות משאת נפשם היחידה והעיקרית של עולי הרגל ורשמי ביקורם בארץ הקודש מצטמצמים לא אחת לתאור ירושלים ואתריה העיקריים: כנסיית הקבר, דרך היסורים, הר הזיתים ועוד. השם "ירושלים" מתנוסס על מרבית ספרי עולי הרגל, מתוך ידיעה שיש לכך משמעות רבה יותר מאשר לכל שם אחר. הוא גם היטיב לבטא את תוכן הספר, שכן ירושלים תפסה מקום מרכזי ברוב תאורי עולי הרגל שביקרו בארץ.

מירושלים יצאו לביקור במקומות הקדושים שבסביבתה: בעיקר לבית לחם ולביתניה ולטבילה בירדן. לביקור במקומות האחרים היתה חשיבות משנית והיא נעשתה בהתאם למידת ההתעניינות, האפשרויות והזמן שעמדו לרשות עולי הרגל.

במושגים של היום, כמעט שלא ניתן להבין תופעה זו, שעולי רגל יחצו במשך חודשים ארוכים ימים ויבשות כדי לבקר בירושלים בלבד, תוך התעלמות מהמקומות האחרים. אך יש לזכור, כי ירושלים היתה בעיני עולי הרגל המקום המפורסם והנערץ ביותר עלי אדמות, שבה ביקשו להתייחד עם המקומות הקדושים מבלי שהתעניינו בהכרח במקומות האחרים. זאת ועוד, בעוד שהסיוור בירושלים ובסביבתה נחשב פחות או יותר בטוח, הביקור במקומות אחרים היה כרוך (במרבית התקופות) בהוצאות, בתלאות ובסכנות שקשה היה לחזות את תוצאותיהם, ומרבית עולי הרגל נמנעו מכך.

השומרון ואתריו לא נמנו עם היעדים המועדפים של עולי הרגל, והוא שימש בעיקר אזור מעבר מהצפון לירושלים (או להיפך). יהודים שעלו לרגל מהגליל לירושלים נמנעו מלעבור בשומרון בשל האוכלוסיה השומרונים העוינת. לפי עדותו של הנוסע מפלקנטיה, השנאה לזרים היתה כה מושרשת בלב השומרונים, עד כי נהגו לשפוך קש ולהצית את העקבות שהותירו הנוכרים.

האוכלוסיה הנוצרית הדלילה בשומרון ואופיו ההררי של חבל ארץ זה שהיה בלתי מיושב בחלקו ורחוק מעין השלטון, הפכוהו למקום מסוכן, שבו חיי עולי הרגל ורכושם היו הפקר. עד היום נשתמר השם ואדי חרמיה – "עמק השודדים" (לרגלי בעל חצור), כעדות למעשי השוד והביזה שארעו במקום.

הגליל וצפון הארץ לא נמנו ברוב התקופות עם מרכזי העליה לרגל החשובים. הנוסע מבורדו (333), למשל, הגיע לארץ-ישראל מחוף לבנון ונמנע מלבקר בגליל ובאתריו, והמשיך תחת זאת לקיסריה ולירושלים. נוסע זה עבר אלפי מילין כדי לבקר במקומות הקדושים, ואין ספק שהדבר לא נעשה בשל חוסר זמן או חסכון. את הסיבה לכך יש לראות בעובדה, שלגבי הנוצרים הראשונים לא היתה כנראה משמעות מיוחדת לחייו הארציים של ישו ולמעשי הנסים (שהתרחשו ברובם בגליל), ועיקר עניינם היה בסבלו של ישו, במותו ובתחייתו בירושלים. זאת ועוד, הגליל נחשב במרבית התקופות (ובעיקר מאז

מעבר לדף: קטע ממפת בריידנבק (1483), המתארת מקומות שונים בארץ וירושלים במרכזה

arropol' castri

Mone abacen Inque
spulz diaz moyses

Mons phagor

nonenelo.

Cape
Mons

Speluz

Templi gloriu dmi sepulchri

Palatu quid apptans con
stiauit et palatu dnm appellat

hospitale Inq p egre
sumu venetes deportatur.

Templu Salomon

CIVITAS IHERUSALEM

Porta
Ezechie
sepulta fuit
nefemo

aurora p quon xps sedens In asmo intravit indie palmaru: que et
Impatori veneti cu ppa Impiali reclusa pnu miracloso postea huiusmodi
Et hodie clausa manet miracloso saracenis itaq nup pnt ad regnu a quo
quum id eductos fuisse moxant. Vn nltm hnt eis vsu igne ut pnt

sum
sumet in celum

Speluz ubi xps omni m orto

Correno cedon

ubi lignu ste cruci iacuit

Et hodie desolat aibi se
georgis quos
fuit de celo
rue

Bama

adentie

הכיבוש המוסלמי במאה השביעית ואילך), לחבל ארץ מרוחק ומסוכן, ורבים נמנעו מלבקר בו (למעט בתקופות קצרות, שבהן היתה הארץ תחת שלטון נוצרי). פליקס פברי, שביקר בארץ ב־1483, מעיד, כי הפרנציסקנים מנעו בעדו מלבקר בגליל בשל הסכנה הכרוכה בכך. הנוסע הבריטי הידוע סנדיס, שביקר בארץ ב־1611, הלך מירושלים צפונה סחור סחור, כדי להימנע מפגישה עם מוסלמים. הוא נמנע מלבקר בגפו בנצרת ובסביבות הכנרת והמתין בעכו, בתקווה להצטרף לשיירה מלווה בנושאי נשק העושה את דרכה לגליל. ברם, תוחלתו נכזבה והוא נאלץ להמשיך לצידון מבלי שיוכל להגשים את תכניתו.

אפילו תחת שלטון נוצרי היה הגליל אזור מסוכן. ההגמון דניאל, שביקר בארץ בתקופת השלטון הצלבני, מספר, כי תושבי בית שאן הערבים תוקפים את עולי הרגל כל אימת שהם חוצים את הנחל, וכי המוסלמים טובחים בהם ללא רחם, בדרכם מהתבור לנצרת. אזור הגליל וצפון הארץ (וכמוהו השומרון), נחשבו, אפוא, במרבית התקופות לאזורים רחוקים ומסוכנים. נמצאו אמנם עולי רגל שלא ויתרו על הסיור בגליל, אך מרביתם לא הכלילו אותם בסיוריהם בארץ.

מישור החוף, ובעיקר האזור שבין עכו ליפו, לא שימש בדרך כלל יעד חשוב לעולי הרגל. אלה התעניינו, כאמור, במקומות הקדושים ובאתרים הנזכרים בברית החדשה, שהיו מעטים באזור החוף. אזור זה גם לא היה מיושב במרבית התקופות, וחלקים ממנו היו ביצתיים ומיוערים. ניתן, על כן, לראות במישור החוף לא כיעד ביקור בפני עצמו, אלא כאזור מעבר מנמלי הארץ למקומות הקדושים העיקריים: ירושלים ובית לחם ולעתים הגליל וצפון הארץ.

הנמלים העיקריים דרכם באו עולי הרגל לארץ ברוב התקופות הם אלו של עכו ויפו, ומשום כך זוכות ערים אלו וסביבתן לתאור מפורט יחסית. עכו היתה במאה ה־13 עיר הנמל החשובה ביותר בחוף הסורי, שדרכו הגיעו עולי הרגל לארץ. העיר עצמה נחלקה (בתקופה הצלבנית) לרבעים לפי ארצות המוצא, והצליינים התאכסנו ברבעים המתאימים. בימי הביניים התפתחו בסביבות עכו ובמרחק מה ממנה – בדרך המוליכה דרומה לירושלים – שורה שלמה של אתרים ומסורות שנועדו לענות על ציפיות עולי הרגל. בין המקומות הללו היו: שקמונה, שזוהתה ככפר נחום, עתלית שזוהתה כמקום קבורתה של סט. אופמיה, האובליסק בהיפודרום בקיסריה שזוהה כ"שולחנו של ישו" ורבים אחרים. במאה ה־14 ירדה חשיבותה של עכו ועמה הנמל, ומרבית עולי הרגל עגנו בנמל יפו, אף שהיה מסוכן ולא נוח. האוניות נאלצו לעגון במרחק ניכר מהנמל בשל אופיו הרדוד, הסלעים והשוניות, עד כי פברי מכנה ואתו כ"נמל הגרוע בכל שבעת הימים", ובלשון בני אירופה רווח המושג "ללכת ליפו" שפירושו "ללכת לאבדון". עם זאת, מילא נמל יפו תפקיד חשוב למדי בתקופה הצלבנית, בהיותו הנמל הקרוב ביותר לירושלים. בתקופה הממלוכית המשיך הנמל להתקיים, אף שהעיר היתה חרבה. במאה ה־17 איפשרו התורכים, בהשתדלותה של צרפת, לקומץ נזירים פרנציסקאנים להתיישב ביפו, על מנת לתת שירותים הכרחיים לעולי הרגל. ב־1654 הם אף קיבלו רשות להקים אכסניה במקום.

תנועת עולי הרגל ביפו והשרותים הנלווים סייעו ישירות בשיקומה. במאה ה־18 הוקמה בה גם אכסניה מיוחדת עבור עולי הרגל ה"מזרחיים" (יוונים אורתודוקסים וארמנים – נתיני תורכיה). באותו זמן הוקם ביפו גם ח'אן יהודי על־ידי יהודי אמיד מתורכיה. במחצית השנייה של המאה ה־18 עברו כ־3,000 עולי רגל דרך נמל יפו.

הדרך מיפו לירושלים שימשה אחד מנתיבי עולי הרגל המובהקים ביותר בארץ-ישראל. לאורכה פסעו עולי הרגל בכל הדורות, אולי יותר מאשר בכל דרך אחרת בארץ. בדורות קודמים עשו עולי הרגל דרך זו ברכיבה במשך יומיים. בדרך כלל הם לנו ברמלה (או לעתים רחוקות יותר בלטרון או בכניסה לשער הגיא) והמשיכו למחרת לירושלים. עד לשלהי המאה הקודמת מזהיר מדריך ה"בדקר" את עולי הרגל להימנע מלעשות את הדרך מיפו לירושלים ביום אחד, שכן הדרך הארוכה כרוכה ברכיבה בת 12 שעות. האתרים הרבים שנותרו עד היום לאורך הדרך, משמשים מעין עדות אילמת לחשיבותה בחיי עולי הרגל: סביל אבו נבוט ביציאה מיפו; תחנת משמר תורכית ליד צומת בית דגן; שרידי המצודות הצלבניות באזור ובסביבות לטרון; "מלון המכבים" בכניסה ללטרון, הנזכר תכופות על-ידי עולי רגל במאה הקודמת, והח'אן בכניסה לשער הגיא, ששימש לעתים את עולי הרגל בדרכם לירושלים.

ההליכה או הרכיבה לאורך דרך זו על אף קשייה, היתה עבור עולה הרגל מקור השראה לקראת ביקורו בירושלים. חוויה זו הועמה מעט עם הקידמה בזמן החדש. היטיב לבטא זאת הנוסע הצרפתי הנודע גרן, שעה שעלה בדרך זו לירושלים ב-1854:

"...עולי הרגל עושים דרכם (לירושלים) רכובים על סוסים, פרדות, חמורים וגמלים. קיימת מזה זמן תכנית להכשיר את הדרך למעבר מרכבות ואפילו לקשרה באמצעות מסילת ברזל. אם אכן תצא תכנית זו לפועל, ירושלים תאבד הרבה מאופיה הדתי המיוחד וההוד האופף אותה, על-ידי כך שהגישה אליה תהיה קלה מדי... כדי לחוש את עומק הרגשות שעיר כמו ירושלים מעוררת בנפש הצליין, מן הדין לגשת אליה בחרדת קודש. לשם כך, אין טוב מאשר לזכך את הנפש במשך שעות של הליכה מייגעת ושקיעה במחשבות נעלות והבעת רגשות למקום. ...המחשבות ורחשי הלב הקשורים לירושלים טוב שיעשו תוך תחושת קשיי הדרך המייגעת, שאם לא כן לא יהיה הבדל בין הכניסה לירושלים ולכל עיר אחרת..."

סיני ודרום הארץ היו בבחינת ארץ לא נודעת לעולי הרגל. רק בודדים ונועזים, חדורי רצון עז הגיעו לחבל ארץ נידח זה. קשיי הדרך והמרחק בתנאים של ימים עברו הצריכו זמן, ארגון ואמצעים רבים, בעיקר בכל הנוגע למזון, לציד ולאמצעי בטחון, שלא היו בהישג ידם של רוב עולי הרגל. לדוגמא, די אם נציין כי רוברטס שביקר בסיני (ופטרה) ב-1839, הצטייד בלא פחות משיירה בת 21 גמלים ומספר דומה של בדווים! בין עולי הרגל הנוצרים שהגיעו לחבל ארץ נידח ורב סכנות זה היו: איגריה (386), שהיתה כנראה אישיות רמת יחס וזכתה לליווי ממלכתי למסעה; הנוסע מפלקנטיה (570), פליקס פברי וברנרד פון בריידנברך (1483), שהשאירו תאור מפורט על מסעם; פוקוק (1738), שהיה הראשון שהתקין תכנית וכן מפות וציורים מהמנזר. ניבהור (1766), שהיה הראשון שביקר בסרביט אל חאדם. הנודעים שבין הנוסעים במאה ה-19 היו: זטצן (1807, 1810), בורקהרדט (1816), דה לאבורד (1828), רובינסון (1838), ולבסוף חברי קרן המחקר הבריטית (1868) ובראשם וילסון ופאלמר, שכתב ספר חשוב על סיני, "מדבר נדודי ישראל" (1871).

* * *

עיקר עניינם של עולי הרגל היו המקומות הקדושים, בעוד מראות הארץ ונופיה היו בעלי חשיבות משנית, ותאורם נעשה כבדרך אגב, ומן הסתם הם יעניינו פחות – כך סברו – את הקוראים באירופה. ברם, נמצאו בכל התקופות כאלה שחרגו מדרך התאור השגרתית והקדישו תשומת לב רבה יותר לנופי הארץ, אתריה והווייתה. בעיקר מתרחבות ידיעותינו

על ארץ-ישראל משלהי ימי הביניים ואילך, כאשר לצד נוסעים שעשו את דרכם לארץ הקודש כדי לבקר במקומות הקדושים, נמצאו חוקרים ומלומדים בעלי עין פקוחה שחרגו מהמסלול השגרתי.

הנוף שנתגלה לנוסעים בימים עברו, היה שונה מזה של ימינו. היה זה במידה רבה נוף של ארץ חרבה ומוזנחת, נוף של ביצות ואזורי פרא בלתי מטופחים, בהם היתה אוכלוסיה דלילה ונחשלת וישובים דלים. בעיקר בלטה העזובה במישור החוף ובעמקים הפנימיים. עולי הרגל מבכים לא אחת את גורל הארץ בהשוואה לתפארתה ופוריותה בימים עברו. תאודוריק (המאה ה-12) מתאר:

”בתקופות קדומות היתה ארץ כנען מיושבת בערים וכפרים לרוב ובימים עברו ידע כל אחד את שמות הערים ומוצאותם. אך עבור שליטי הארץ כיום, שהגיעו אליה מארצות נכר, מרבית השמות זרים. הישובים והמבנים שהיו ברשות תושבי הארץ היהודים ונחלותיהם, נמחו מעל פני האדמה. אף כי פה ניתן לראות שרידי ישובים וחורבות, ששמותיהם שונו עד לבלי הכר” (הצלבנים שינו רבים משמות המקומות, אך לאחר הכיבוש המוסלמי הוחזרו השמות המקוריים).

בתקופה הצלבנית ולאחריה זרו המוסלמים הרס רב ברכוש הנוצרי ואפילו רבות מהכנסיות לא נמלטו מגורל זה.

לודולף פון סוכן (1350) אומר על עכו: ”מי האיש שליבו לא ידאב למראה ההרס והחורבן של עיר נאצלה ורבת הוד זו” גם מונדרל מבכה את חורבנה של עכו לעומת תפארתה בעבר: ”אין כאן דבר שימשוך את העין למעט גלי חורבות, אך די אפילו בחורבות אלה כדי לרמז על עוצמתה של עכו בעבר”. על אדמות הארץ (בין בית אל לירושלים) הוא אומר:

”הנוף חשוף במרבית המקומות, וכולו אדמות טרשים וגיאות סלעיים. מראה זה עומד בניגוד לציפיות עולי הרגל, שמאז ומתמיד שמעו על טוב הארץ ופוריותה וחזו אותה בעיני רוחם באופן שונה כל כך, כעדות כתבי הקודש”.

מתאורי עולי הרגל אנו למדים גם על תמורות אחרות שחלו בנופי הארץ, שלא תמיד היטיבו עם הנוף הטבעי: יערות השרון, בוסתניה של יפו, אגם החולה, שפעת מימי הירדן וגאוונו הם רק דוגמאות בודדות למה שראו הנוסעים בדורות קודמים שאינם קיימים עוד. הוא הדין לגבי גידולים שונים שהיו בארץ בימים עברו, ובהם גידול קני הסוכר, אורז, אפרסמון, אינדיגו ומשי.

עוד מתוארים בעלי חיים שונים שנכחדו עם הזמן: ההגמון דניאל מספר על אריות, חזירי בר ונמרים בירדן התחתון ואריות ליד בית שאן. פטלוס (1180) מספר בספרו על התנינים שבנחל התנינים, עליהם מספרים גם נוסעים אחרים, כגון פוקוק (1743). ממרינו סאנוטו (1321) אנו למדים, כי הביצות לרגלי הר תבור שימשו אזור ציד ובמקום היו דובים וחיות בר אחרות.

בספרות הנוסעים מצוי מידע חשוב גם על אתרים שונים בארץ. מהם שהשתנו תכלית השינוי או שנעלמו כליל. גם המסורות הקשורות לאחדים מאתרים אלו, שהיו קיימות בימים עברו, לא תמיד שרדו בימינו. תאורים אלו מסייעים לא אחת בידי חוקרים וארכיאולוגים במלאכתם. כך, למשל, אותר ושוחזר גרם המדרגות במבצר עכו, לפי ציור שהותיר דה ברוין (1681).

* * *

מרבית עולי הרגל לארץ-ישראל מארצות המערב, הגיעו אליה בדרך הים. ההפלגות נערכו על פי רוב לקראת הפסחא ונעשו באוניות משא. נמלי המוצא העיקריים היו באיטליה. אחד ממקומות ההפלגה הנודעים ביותר אל המזרח היתה ונציה. בתעלה המוליכה אל הים עגנו האוניות שהוליכו את עולי הרגל, בעוד שבכיכר הסמוכה (סאן מרקו) עשה הקברניט (או נציגו) נפשות בקרב הצליינים שרצו להפליג מזרחה וניסה לשכנעם להצטרף לאונייתו, תוך שהוא מונה את מעלותיה. לאחר מכן היה נערך מעין חוזה בין עולה הרגל לקברניט, שהעתקו נמסר לשלטונות העיר. בחוזה נכללו תנאי המסע: התעריף, תנאי האיכסון באוניה, המזון וזמן השהות בארץ היעד. במשך הזמן כלל החוזה גם את הסיור והאיכסון בארץ ואפילו את כל הקשור להלוויית עולה הרגל, אם ילך לעולמו בזמן המסע. עולי הרגל הוסעו בדרך כלל בספינות סוחר מצוידות במפרשים, שהגדולות שבהן היו מסוגלות להסיע למעלה מ-1,000 נפש (לא כולל הצוות). תנאי המסע לארץ הקודש בימים עברו היו קשים מנשוא. לעתים המקום שהוקצה ללינה לעולה הרגל לא עלה בהרבה על ממדי גופו. המקום שהיה בדרך כלל במעבר מתחת לסיפון, סומן בגיר על-ידי הנוסע, שם גם הניח את מטלטליו הדלים. במקום זה עשה את הלילה בעוד שבשעות היום בילה על הסיפון. המקום היה לעתים כה מצומצם, עד כי עולי הרגל נאלצו לשכב בשורות כשרגליו של האחד נוגעות בראשו של הנוסע שלפניו. מקומות מרווחים יותר היו בקצות האוניה, אך הם נשמרו עבור נוסעים אמידים או סוחרים ששילמו יותר. לא קשה לשער את הקשיים והאי נוחות בספינות אלו שבהן גם התנאים ההיגייניים היו קשים מנשוא.

המזון היה רחוק מלהיות משובח ולא תמיד תאם את תנאי החוזה... מנת המזון היומית כללה צנימים בכמות מוגבלת שהושרו ביין, קמצוץ גבינה ושעועית ומרק ירקות. בשר ניתן בעיקר בימי ראשון בשבוע. מאחר שהמזון שסופק באוניה היה ידוע בדלותו, הורשו הנוסעים להביא עמם מזון משלהם שכלל, בין השאר, תרנגולות חיות שהובאו בכלובים. הנס מורגנטל, שליווה את הדוכס מסקסוניה לארץ הקודש (1476), מספר על תנאי עולי הרגל בעת ההפלגה:

"המקום שהוקדש לנוסעים היה כה צר, עד כי הם נאלצו לשכב כמעט זה על זה. הם הוטרדו בלי הרף על-ידי נחילי יתושים ואפילו חולדות גדולות שטיפסו על גופם. אם נמצא עולה רגל בר מזל שהצליח לנמנם, הוא הוער מיד על-ידי רעש בעלי החיים והבקר שעל הסיפון או על-ידי ההמולה והצעקות שהקימו שכניו. מרבית אלה שנפלו למשכב לא קמו עוד לעולם. ארוחות עולי הרגל כללו מרק, סלט, בשר וירקות. אך הכל היה גרוע. הבשר היה מקולקל; הלחם קשה ומתולע; המים היו מעופשים; היין הוגש חם ומהסוג הזול ביותר. לעתים קרובות הארוחה הוגשה בחוץ תחת השמש הקופחת; הצוות התנהג בנוקשות, ולא אחת הותקפה האוניה בידי שודדי ים וכן על-ידי התורכים".

(התאור המובא לעיל יפה בעיקר לימי הביניים, אך ניתן להקיש ממנו גם לגבי תקופות אחרות.)

אופן הנסיעה בארץ-ישראל לא השתנה רבות החל מקדמת דנא ועד למחצית השנייה של המאה ה-19. עולי הרגל נאלצו לעשות דרכם ברגל או ברכיבה. רק משאות כבדים הועמסו על גמלים. מהירות תנועתם של עולי הרגל על ציודם ברכיבה היתה כ-8 ק"מ לשעה בדרכים הראשיות, וכמחצית ממהירות זו בדרכים צדדיות, שהיו בדרך כלל משובשות. בניגוד לאירופה, שם יכול היה הצליין או המבקר ליהנות משרותי אכסניות – אלה נעדרו

בארץ בדורות קודמים. היו אמנם ח'אנים מעטים, אך הם נעדרו את סידורי הנוחות הבסיסיים ביותר. האורחים נאלצו לישון על הרצפה ולהכין להם את הארוחות בעצמם. בדרך כלל לא היתה הפרדה בין המבקרים לבהמותיהם. תנאים אלו היו רחוקים מלענות על צורכי הנוסעים האירופאים שהעדיפו לישון במנזרים או תחת כיפת השמיים. עולה רגל במאה ה-15 שוטח את טענותיו על תנאי האיכסון בארץ:

"בדרכנו חזרה, כאשר הגענו לקפריסין, היו מספר רב של עולי רגל חולים על האוניה. מחלתם כבר החלה בארץ הקודש, לאחר שלא זכו לקבל את הטיפול הנאות. במשך ביקורנו בארץ הקודש, נאלצנו על פי רוב לישון על האדמה הקשה, לא אחת תחת כיפת השמיים. המזון לא היה טוב. לא ניתן היה להשיג יין בירושלים או בסביבתה, שכן המוסלמים אינם שותים דבר מלבד מים. הלחם גרוע ואינו אפוי כהלכה והוא רך כבצק. יתר על כן, עולי הרגל סובלים במהלך ביקורם במקומות הקדושים מהחום המעיק ומשום שעליהם למהר בכל מקום."

* * *

העליה לרגל לארץ-ישראל נחשבה מאז ומתמיד לקשה ולמסוכנת. יותר מכל התנכלו לעולי הרגל תושבי הארץ המוסלמים. עדויות עולי הרגל מהמערב רצופות בתאורים על התלאות והסבל שנגרמו להם על-ידי האוכלוסיה המקומית, שלא אחת עלו בחיי אדם. אפילו בתקופה הצלבנית בה שרר בטחון יחסי, היו עולי הרגל חשופים לסכנות ולמעשי התנכלות מצד האוכלוסיה המקומית.

ההגמון דניאל (1106) מזכיר אף הוא לעתים קרובות ליסטים מוסלמים האורבים לאורך הדרכים: בחורשה ליד בריכות שלמה ממתינים שודדים מוסלמים כדי לחמוס את עולי הרגל העושים דרכם מבית לחם לחברון; ליסטים אורבים בדרך בין ירושלים ליריחו; תושבי בית שאן (המוסלמים) תוקפים את עולי הרגל כל אימת שהם חוצים את הנהר הסמוך; מוסלמים טובחים ללא רחם בנוצרים העושים דרכם מהר תבור לנצרת.

פליקס פברי (1483) מספר על המוסלמים הנוטלים מחפצי עולי הרגל מכל הבא ליד, מבלי שאיש ימנע מהם לעשות זאת, מקניטים אותם ומשמיעים דברי גנאי על אמונתם. לדבריו, חוויית פגישה מעין זו עם ארץ הקודש הביאה את אחד מעולי הרגל לוותר לאלתר על הסיור בארץ, לשוב לאוניה ולהמתין מספר שבועות עד שהקבוצה תסיים את סיורה. פברי גם מעיד, כי נאלץ להקיף את חומות ירושלים בצהרי היום על אף החום הכבד של חודש יולי, כדי להימנע מהתנכלות המוסלמים, שהסתגרו בבתייהם למנוחה בשעות אלה. בעצת הנוצרים המקומיים הוא החליט לוותר כליל על הטיול לגליל בשל סכנת נפשות שהיתה כרוכה בכך. המצב הורע אף יותר לאחר שהארץ עברה לידי התורכים (1517). על עולי הרגל נאסר לסייר באזורי ביצורים וכד', ובכלל הם נחשבו חשודים בעיני התורכים, בעיקר אם באו מ"ארצות אויב". לפי זואלרט (1586), עולי הרגל השתמשו לא אחת בשמות מזויפים והשתדלו שלא להיראות כאמידים. הם סיירו בארץ מתוך ידיעה ברורה כי הם עלולים להאסר, להימכר לעבדים ואף ליהרג. שדידת כספם ותכשיטיהם של עולי הרגל היתה חזיון נפרץ. היה עליהם להימנע ממלבושים ירוקים, צבע המקודש למוסלמים ושמור לצאצאי הנביא. זואלרט מוסיף, כי גם כלפי הנוצרים המקומיים יחס התורכים הוא בלתי נסבל: זמן מה לפני שביקר בארץ סופר לו על אשה נוצרייה שנשרפה חיים בחצר כנסיית הקבר, באשמה שניסתה לעשות נפשות לדת הנוצרית. המסע לארץ-ישראל היה כרוך בממון רב, לא רק בשל הוצאות המסע הגדולות, אלא בשל הכספים שהיה צריך לשלשל

ליסטים תוקפים עולי רגל; מתוך כתב יד מהמאה ה־12

לכיסוי הפחה והשליטים המקומיים ולכפריים, שגבו "דמי מעבר" בתחומם. תקיפים מעין אלו נודעו עד לתקופה מאוחרת יחסית. התופעה פחתה במאה ה־18, ונאסרה בימי מוחמד עלי המצרי. מבין התקיפים המוסלמים שהפילו את חיתתם, נודע בעיקר השיח' של אבו גוש – "אבי הרעם", שעולי הרגל נאלצו להשליש סכום ניכר לכיסו כדמי מעבר בתחומו. בצפון הארץ אנו שומעים על האמיר שיבלי, שגבה סכום "כפול מהמקובל", ואף הפשיט את עולי הרגל ממעיליהם, כעדותו של מונדרל (1697).

אחת מהדרכים המסוכנות ביותר בארץ היתה זו בין ירושלים ליריחו, ועולי הרגל חוזרים ומדגישים את הסכנה הכרוכה בה, תוך ציון העובדה, כי אם כך היה הדבר בתקופה הרומית (לוקאס י, ל), קל וחומר תחת השלטון התורכי הרעוע.

השוודדים לא הסתפקו בנטילת כספי עולי הרגל ולא אחת אף הפשיטום מבגדיהם. נוסע במאה ה־19 מעיד, כי אין זה חזיון נדיר לראות עולי רגל המסתובבים במקום ערומים כביום היוולדם.

הסכנה המתמדת שארבה לעולי הרגל בדרך זו, הביאה את השלטון התורכי בשלהי המאה ה־19 להקים תחנת משמר כדי להגן על חיי עולי הרגל, אך אפילו דבר זה לא תמיד הועיל. המסורת המוסלמית יודעת לספר, כי הקרקע האדומה ב"מעלה אדומים" – מקורה בדם עולי הרגל שנרצחו במקום. הקונסולים יעצו לעולי הרגל להעזר בשרותיו של השיח' של אבו דיס, אשר מזה דורות היה בידו המונופול (בשכר) לערוב לבטחונם של עולי הרגל שעשו את דרכם מירושלים לירדן או לים המלח. שיפור בתנאי הבטחון וביטול המסים

והמכסים השונים על עולי הרגל חל בעיקר בתקופתו של מוחמד עלי (1832-1840). יחסו הסובלני לבני העדות האחרות הביא להגברת זרם עולי הרגל הנוצרים לארץ. לאחר מיגור השלטון המצרי והחזרת השלטון התורכי, מותנו מסי המעבר ותנאי הבטחון השתפרו. השלטון התורכי ביטל את הנוהג לפיו קונים בעלי התפקידים את משרותיהם בכסף, ומחזירים לעצמם את ההשקעה בכוח הזרוע, על-ידי סחטנות ומסוי שרירותי. מונו פקידים בשכר ובוטלו מרבית מסי המעבר בערים ובאזורי הארץ השונים.

על אף מאמצי השלטון, היו עולי הרגל חשופים לסכנות שוד במקומות רבים. גם במקומות שבהם שרר בטחון יחסי, כפו התקיפים המקומיים "ליווי מזוין" תמורת תשלום, על עולי הרגל העוברים בתחומם. בהומור רב מתאר מארק טווין (1868) "שומר ראש" מעין זה, המזוין מכף רגל ועד ראש ברובה, שני אקדחים, חרב ופגיון. אך הרובה והאקדחים יצאו מזמן מכלל שימוש ואין זו אלא "הצגה" שתכליתה "לשכנע" את עולי הרגל בדבר "הסכנה הנוראה" הצפויה להם מן הבדווים החמסניים...

בנוסף לדמי המעבר והכופר הגבוה שנאלצו עולי הרגל לשלם, הוטלו עליהם מסים מיוחדים על ידי הכנסייה היוונית עבור תפילת "מי שברך". מס זה לא היה אמנם חובה, אך הצליין הועמד למעשה בפני עובדה. לאחר שהתקבלו במנזר, רחצו הנזירים את רגלי הצליינים, והכמרים רשמו מפיהם את שמות קרוביהם – אלו שבחיים ואלו שהלכו לעולמם, שאת נשמותיהם יש להזכיר. עבור הזכרת כל נפש חיה או מתה נאלץ הצליין לשלם סכום השווה ל-15\$ (במושגים ריאליים). הכמרים עמדו על דרישתם בתקיפות רבה ודאגו שהצליין "לא ישכח" לקבל את "ברכת ארץ הקודש" גם עבור קרוביו הרחוקים ביותר, כלומר, שישלם את הסכום הגבוה ביותר. תשלום זה לא היה, כמובן, חובה, אך "לנוכח המעמד המרגש", רק מעטים סירבו לשלם. אלה שלא עלה בידם לגייס סכום זה, "הוענשו" לא אחת בכך שנשלחו ללון במנזרים הפחות נוחים במקומות מרוחקים מחוץ לעיר. לאחר הטקסים קיבלו הצליינים תעודה מנציג הפטריארך כ"אות להיטהרותם".

* * *

מרבית עולי הרגל לארץ-ישראל במשך הדורות באו מאירופה, ובעיקר מאותן ארצות שהשתתפו במסעי הצלב: איטליה, צרפת, גרמניה, אנגליה וספרד. היו, כמובן, גם כאלה שהגיעו מארצות אירופה האחרות, כגון מהולנד, מבלגיה ומאוסטריה, וכן מארצות סקנדינביה. החל מהמאה העשירית הגיעו גם עולי רגל מרוסיה וכן מיוון ומארצות הבלקן. במאה ה-19 החלו מגיעים רבים מארה"ב.

לנוסעים האיטלקים שמור מקום חשוב במיוחד בין עולי הרגל. הסיבה לכך נעוצה באופיה הדתי המובהק של ארץ זו, המשמשת מרכז דתי ורוחני למיליוני מאמינים ברחבי תבל. בשנת 1330 התיישבו הפרנציסקנים בירושלים ובנו את מנזרם על הר ציון. הם שימשו נציגים יחידים של הנצרות המערבית בארץ-ישראל. מרבית חברי המסדר היו איטלקים ורבים מעולי הרגל האיטלקים שעלו לארץ-ישראל השתייכו למסדר זה: ביניהם ניקולו פוגיבונסי (1346), שפרסם ספר חשוב המספר על ביקורו: "מסע מעבר לים"; האב סוריאנו (1485), שפרסם ספר "מחקרי ארץ הקודש" וברנרדו אמיקו (1596), שפרסם ספר איורים חשוב על המקומות הקדושים בירושלים ובסביבתה.

ב-1321 ביקר בארץ מרינו סאנוטו, בן למשפחת אצילים ונציאנית. הוא שקד על התקנת תכנית להחזיר את ארץ הקודש לידי הנוצרים. הכרך השלישי ממסעו (במזרח) מוקדש

לארץ-ישראל. ב-1335 ביקר בארץ הנוסע יעקב מוורונה (באיטליה הצפונית). ב-1384 ביקר בארץ 13 עולי רגל איטלקים מטוסקנה. שלושה מהם, פרסקובלדי, גוצי וסיגולי, תארו את מסעם. ב-1494 ביקר בארץ פיטרו קאסולה, בן למשפחת אצילים איטלקית, וכתב ספר מפורט על מסעו. אחד מעולי הרגל החשובים שביקרו בארץ היה האיטלקי ג'יאובני מאריטי (1767) המתאר בפירוט רב את מסעותיו. יש הרואים בו את ראשית חקירתה של ארץ-ישראל בזמן החדש. ארמטי פירוטי, מהנדס איטלקי בשרות סוראיה פחה, השליט התורכי של ירושלים במחצית המאה הקודמת, כתב את אחד הספרים היותר ידועים על ירושלים ("ירושלים הנחקרת", 1864).

עולי רגל צרפתים: מאז ומתמיד היה לצרפת קשר רגשי אמיץ לארץ-ישראל ולמקומותיה הקדושים, ועולי הרגל הצרפתים תופסים מקום נכבד בספרות הנוסעים. הנודעים ביניהם בתקופות הקדומות הם הנוסע מבורדו (333) וארקולפוס (570). במאה השמינית נחנכה בירושלים ביוזמת קארל הגדול, אכסניה לעולי רגל מאירופה. נוסעים חשובים אחרים הם הנזיר ברנרד (870), ז'אק דה ויטרי (1172), שהיה היסטוריון צלבני חשוב; לה ברוקייר (1432), שכתב ספר נודע שנועד לעודד את העליה לרגל לארץ הקודש; הרופא פייר בלון (1547), הנזיר הפרנציסקני אויגין רוג'ה (1631), שכתב ספר מקיף מלווה ציורים על ארץ-ישראל, תוך דגש על תושביה; הכומר ז'אן דובדן (1652), שחיבורו מצטיין בתאור מקיף ומדויק על ארץ-ישראל, ז'אן טבנו (1655) והמדינאי וחוקר המזרח וולני (1784) שפרסם ספר חשוב על ארץ-ישראל.

במאה ה-19 ביקרו בארץ נוסעים צרפתים חשובים, ששמור להם מקום של כבוד בספרות הנוסעים ובחקירת ארץ-ישראל: הסופר הנודע שאטובריאן (1806), המשורר להמרטין (1832) והציירים פורבין (1818) ודה לאבורד (1828). זה האחרון היה גם נוסע נועז ומהראשונים שביקרו בפטרה ופרסם אלבום ציורים מרהיבים אודותיה. ב-1854 ביקר בארץ אוגוסט סלצמן, שפרסם את אחד מאלבומי הצילום הראשונים על ארץ-ישראל. ב-1854 ביקר בארץ הנוסע הנודע גרן, שפרסם את אחת מהעבודות המקיפות ביותר על ארץ-ישראל. חוקרים צרפתים נודעים שפעלו בירושלים במאה ה-19 הם דה סוסי, קלרמון-גנו ודה ווגה שעבודותיהם מהוות עד היום נדבך חשוב בחקירת ירושלים וארץ-ישראל. **עולי רגל גרמנים** הגיעו לארץ בעיקר מהתקופה הצלבנית ואילך. החשובים שבהם הם: יוהן מוירצבורג (1160), תיאודוריק (1172) ובורקהרד מהר ציון (1275). ב-1350 ביקר בארץ הכומר לודולף פון סוכן, שכתב אודותיה תאור מפורט, רצוף סיפורים "מופלאים" ואגדות. ספרו נחשב לחיבור חשוב ביותר על ארץ-ישראל במאה ה-14.

ב-1480 וכן ב-1483 ביקר בארץ הנוסע הגרמני הנודע פליקס פברי. ספרו נחשב עד היום לאחד התאורים המלאים והמפורטים ביותר על ארץ-ישראל ואתריה. הצטרף לפברי במסעו השני ברנהרד פון ברידנברך, שהתפרסם בעיקר הודות לציורים רבי החן המלווים את חיבורו.

נוסעים גרמנים ידועים אחרים: ארנולד פון הארף (1498), סלומון שוויגר (1575), ואלזער הורן (1724). בזמן החדש התפרסמו זטצן (1806), חלוץ חוקרי עבר הירדן המזרחית. נוסעים בולטים אחרים הם טישנדרוף (1844, 1859) והגיאוגרף קרל ריטר (1851). תרומה רבה להכרת ספרות הנוסעים היא הביבליוגרפיה של הגרמני רוריכט, הכוללת מידע על עולי הרגל ועל הספרים שחיברו בשנים 1878-300.

ארץ הקודש עוררה מאז ומתמיד עניין רב באנגליה, בעיקר מהתקופה הוויקטוריאנית ואילך, והתגליות החדשות במאה ה-19 עוררו התעניינות רבה בארצות המקרא. יש בכך כדי להסביר את מספרם היחסי הרב של עולי הרגל האנגלים לארץ-ישראל.

עולה הרגל האנגלי הראשון שביקר בארץ-ישראל הוא ויליבלד (724). זוולף ביקר בארץ בתקופה הצלבנית (1102) ומוסר תאור חשוב אודותיה. ג'ון מנדויל (1336) כתב ספר מרתק מתובל באגדות ואנקדוטות על ביקורו במזרח, שהפך לאחד מספרי המסעות הפופולריים ביותר (אף שלא ביקר בארץ). נוסעים אנגלים חשובים אחרים הם ג'ון סאנדרסון (1601) וג'ון סאנדיס (1611), שפרסם ספר חשוב על הארץ, מלווה בתמונות של זואלרט. אחד הספרים המודרניים הראשונים הוא של מונדרל (1697), שזכה להצלחה רבה. וריצ'רד פוקוק (1738) פרסם את אחד הספרים החשובים והמהודרים ביותר על ארץ-ישראל במאה ה-18.

ספילסבורי היה רופא הצי הבריטי שצר על עכו (1799). הוא פרסם ספר רב עניין על ביקורו בארץ, מלווה בהדפסי אבן נאים. ד. קלארק (1801) כתב ספר ידוע על ארץ-ישראל, אף ששהה בה 17 יום בלבד. ב-1841 ביקר בארץ הנוסע האנגלי טיפינג, שבא במיוחד כדי להמחיש בציוריו את ספרו של יוסיפוס "מלחמות היהודים". הוא היה הראשון שהעפיל אל מצדה. הצייר והסופר האנגלי ו.ה. ברטלט ביקר בארץ ב-1842 וב-1853 וכתב אודותיה ספרים מלווים בתחריטים מרשימים. ב-1852 ביקר בארץ הכומר פ. סטנלי. חיבורו "סיני וארץ-ישראל", המצטיין בגישה גיאוגרפית-היסטורית, זכה לפופולריות רבה בזמנו. ב-1862 שימש סטנלי מורה דרך של אדוארד השביעי בעת ביקורו בארץ.

במחצית השנייה של המאה ה-19 נוסדה הקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, שהניחה את היסוד לחקירת ארץ-ישראל בזמן החדש.

מרבית הנוסעים הסקוטים החשובים הם מהמאה ה-19. הידועים שבהם הם: ריצ'ארדסון (1816), שכתב ספר חשוב על סיורו במזרח והיה האירופי הראשון שביקר בהר הבית בזמן החדש לרגל תפקידו כרופא. רא וילסון (1819) כתב ספר על ארץ-ישראל המצטיין בתאורו המדויק ובתחריטיו הנאים. הסקוטי ד. רוברטס (1839) היה גדול הציירים שהנציחו את נופי הארץ בכל הזמנים. נוסעים סקוטים חשובים אחרים הם בונאר ומקצ'יין (1842) וג'ון וילסון (1843), שספרו "ארצות המקרא" הוא אחד המקורות היותר חשובים ללימוד ארץ-ישראל ותושביה במאה ה-19. ק. גייקה ביקר בארץ ב-1887, וספרו "ארצות המקרא", המלווה בציורים מאת הרפר, זכה לפופולריות רבה במאה ה-19. ידוע במיוחד הסקוטי ג'ורג' אדם סמית (1880), שספרו "גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל" (1894), נחשב עד היום לחיבור החשוב והמרתק ביותר בנושא זה והודפס בלמעלה מ-30 מהדורות.

עולה הרגל היווני הראשון שסייר בארץ היה הנוסע פאוזאניאס (150 לסה"נ), שכינה את קברי המלכים כאחד מפלאי העולם. רבים מהסופרים החשובים שכתבו על הארץ בתקופה הביזנטית, היו יוונים ואף שאינם עולי רגל במובן המקובל, כתביהם נמנים עם המקורות המצוטטים ביותר על ארץ-ישראל. הידועים שבהם הם אוריגינס (230) ואבסביוס (340), שניהם מאבות הכנסייה הנוצרית שהתגוררו בקיסריה. אישים ידועים אחרים, שחיבוריהם משמשים מקור חשוב להכרת הארץ הם: אפיפניוס (394), סוזומנוס (439), פרוקופיוס (570) ופוקאס (1185).

מעטים יחסית הם הנוסעים השווייצרים שביקרו בארץ-ישראל. אף על פי כן שמור להם מקום חשוב בספרות הנוסעים. פליקס פברי היה יליד שווייצריה, אף שחי בגרמניה. לודביג

צ'ודי ביקר בארץ ב-1519 והעלה את רשמיו על הכתב בספר החשוב "עליה לרגל לכנסיית הקבר". הנוסע הנודע בורקהרדט (1812) היה שוויצרי.

בזמן החדש התפרסמו הנוסעים-החוקרים השוויצרים טיטוס טובלר וקונראד שיק. טובלר ביקר לראשונה בארץ ב-1835 ופרסם שורה של ספרים על ארץ-ישראל. ספרו ה"טופוגרפיה של ירושלים וסביבתה" בשני כרכים (1853), נמנה עם הספרים החשובים ביותר על ירושלים עד ימינו. כן פרסם טובלר את הקובץ הראשון על עולי רגל לארץ-ישראל וקבצים אחרים, המשמשים ספרי יסוד בנושא זה.

קונראד שיק היה אחד מחוקרי ירושלים וממתכנני הבניינים החשובים ביותר. הוא הצטיין בגישה מקורית רבת מעוף ולזכותו יש לזקוף כמה מהבניינים הנאים שהוקמו בירושלים במאה ה-19.

מבין עולי הרגל ההולנדים הנודעים היו: ג'ון קוטוויקוס מאוטרקט, שסייר בארץ ב-1596 והצייר קורנליוס לה ברוין (1681). בזמן החדש התפרסם הכרטוגרף והצייר ואן דה ולדה (1854), שהתקין את המפה המדויקת הראשונה של ארץ-ישראל ופרסם אודותיה אלבום מפואר הכולל הדפסי אבן מרהיבים (ר' ציור העטיפה).

החל מהמאה ה-15 אנו שומעים על נוסעים בלגים שעלו לארץ הקודש. הנודעים שבהם הם: יוהן זואלרט (1586), שכתב ספר רב עניין על ארץ-ישראל שקנה פרסום רב. חלק מספרו מוקדש לתאור המצב בארץ (בראשית השלטון התורכי) והוא מלווה בציורים רבים שהודפסו פעמים רבות גם בספרי נוסעים אחרים. ב-1646 שהה בארץ הנזיר ב. סוריוס, שהיה הממונה על הקבר הקדוש ופרסם ספר ידוע, "מסע לירושלים". א. גנזאלס (1666-1668) היה ממונה על הכנסיה בבית לחם. הבלגי, ליאוויין דה האם היה מחבר הספר הנודע "מדריך לארץ הקודש", שיצא בשלהי המאה הקודמת.

עולה הרגל האוסטרי הראשון שביקר בארץ הוא, כנראה, הנסיך ארנסט (1414). בשהותו בירושלים הוענק לו התואר "אביר הקבר הקדוש". בנו, פרידריך, עלה אף הוא לירושלים (1436).

ב-1829 ביקר בארץ הנוסע האוסטרי א. פרוקש וכתב ספר ידוע על מסעו, המצוטט לעתים קרובות. במאה ה-19 גברה מעורבותה של אוסטריה בארץ-ישראל. ב-1854 הוקמה בעיר העתיקה ה"אכסניה האוסטרית" שבאה לענות על צורכי עולי הרגל האוסטרים. ב-1869 ביקר בארץ הקיסר האוסטרי פרנץ יוזף. הצלם המלכותי של הקיסר, לואיז פאייר, ביקר בארץ ב-1865 ופרסם אלבום צילומים חשוב על ירושלים.

עולי רגל אמריקאים הגיעו לארץ-ישראל בתקופה מאוחרת יחסית. זאת, בשל העדר מורשת דתית רוחנית בת אלפי שנים, וכן בשל קשיי המרחק. הראשון שבהם היה ג'ון לויד סטפנס (1836). ספרו, שהופיע לראשונה ב-1837, זכה להצלחה רבה ולמהדורות אחדות.

ב-1838 ביקר בארץ-ישראל אדוארד רובינסון, גדול הנוסעים האמריקאים וממניחי היסוד לחקר ארץ-ישראל בזמן החדש. ב-1848 ביקר בארץ, בראש משלחת מטעם הצי האמריקאי, קפטן לינץ', כדי לחקור את ים המלח והירדן. ב-1867 הגיעה לחופי הארץ אוניית הקיטור האמריקאית הראשונה ועל סיפונה מאות תיירים אמריקאים. היא בישרה אולי עידן חדש של תיירות עממית לארץ-ישראל, שמאפייניה הם נסיעה בנוחות מרבית ושילוב נופש וביקור במקומות הקדושים. באותה אוניה הגיע הסופר האמריקאי המחונן מארק טוויין, שחלק מספרו "תמימים בארץ הקודש", העוסק בארץ-ישראל, תורגם לעברית.

מאז שהפכה הנצרות לדת רשמית ברוסיה, החל מהמאה העשירית, היתה פסגת מאווייהם של עולי הרגל הרוסים לבקר בארץ הקודש, ולו פעם אחת בחייהם. המסע מרוסיה לארץ היה כרוך בימים עברו בקשיים רבים מספור. על עולי הרגל היה לעבור באזורים מיושבים במוסלמים, שבהם לא היתה אוכלוסיה נוצרית או שהיוותה מיעוט מבוטל. עד למאה ה-19 הקפידה רוסיה להימנע מכל התערבות בארץ הקודש, כדי שלא לבוא לידי עימות עם המעצמות המערביות ועם הנצרות המקומית (היוונים אורתודוקסים). עולי הרגל הרוסים הופקרו לחסדי המוסלמים או השלטון התורכי וסדריו, מבלי שקיבלו סיוע ממשי. הטיפול בעולי הרגל, אם בכלל, נעשה על-ידי הנציג הרוסי שישב בקושטא. בלחץ הכנסיה הרוסית, נפתחה קונסוליה רוסית ביפו ב-1820, כדי להגיש את הסיוע המינימלי ההכרחי לנתיניהם שהגיעו דרך נמל יפו לביקור ארץ. ב-1841 נשלחה משלחת רוסית כדי לבדוק, בין השאר, כיצד ניתן לסייע לעולי הרגל הרוסים. עם שיפור תנאי הבטחון וביטול מסי המעבר בתקופת שלטונו של מוחמד עלי, הגיע מספר הצליינים הרוסים ל-5,000 בשנה. בסוף המאה הקודמת ובראשית המאה הנוכחית הגיע מספרם לכ-10,000 בשנה ובשנים מסוימות אף לכ-14,000! רובם המכריע של הצליינים הרוסים היה מורכב מאיכרים עניים שהגיעו ממקומות מרוחקים. השלטונות הרוסיים, שהיו מעוניינים לעודד צליינות זו, סבסדו את ההפלגה לארץ, שנעשתה במחיר סמלי של 18 רובל (כ-9 דולר). רגשותיהם הדתיים העזים של האיכרים הרוסים היו מכשיר בידי הכנסיה, ויותר מזאת בידי השלטונות הרוסיים, כדי להגביר את מעורבותם והשפעתם בארץ-ישראל. מן הדין לזכור, כי הכנסיה הרוסית היתה הכנסיה הלאומית הגדולה ביותר, שאחד מסימני ההיכר שלה היתה העליה לרגל.

הצליינים הרוסים היו ברובם עניים מרודים. היו אלה איכרים רוסים דלי אמצעים, שחסכו פרוטה לפרוטה כדי לממש את חלומם הנכסף לעלות לרגל לארץ הקודש. בלט במיוחד מספר הנשים, מרביתן ישישות שבאחרית ימיהן באו להגשים את חלומן ולפקוד את המקומות הקדושים. כדי להצטמצם בהוצאות השהיה בארץ, הם נשאו עמם מרוסיה את מזונם. יצא להם שם של קמצנים גמורים, עד שבערבית נוצר הביטוי "קמצן כבוגמולקה" (קמצן כצליינית). טרם שובם למולדתם הם רכשו אי אלו מזכרות זולות של המקומות הקדושים: גלויות וצילומים סטריאוסקופים זולים ובאיכות ירודה שהוכנו במיוחד עבורם, תכריכים שהוטבלו במי ירדן, שקיקיות עפר מירושלים (בעיקר מחקל דמא - בית העלמין ההיסטורי של עולי הרגל). מאחר שרובם לא ידעו קרוא וכתוב, סוחר ירושלים הזריזים דאגו לספק להם "מכתבים מודפסים" מן המוכן.

השלטונות הרוסיים עשו ככל שהיה לאל ידם כדי לעודד את זרם הצליינות לארץ, אך עד למלחמת קרים פעילותם לא היתה מורגשת כמעט. עד אז, שוכנו מרבית עולי הרגל הרוסים במנזרים השונים בירושלים וסביבתה. מאז מלחמת קרים הוטב מצבם בהרבה. ביוזמת השלטונות הרוסיים (והחברה הפרבוסלבית), הוקם בצפון-מערב העיר מה שידוע כיום כמגרש הרוסים, שכלל שרותים מרווחים לעולי הרגל. המקום הכיל אכסניות רחבות ידיים, קתדרלה, בית חולים, בית מרקחת וחנויות שבהן יכלו עולי הרגל לרכוש מצרכים בסיסיים. כן היו במקום מבנים מרווחים יותר, שנועדו למבקרים רמי יחס. המכלול המורכב והמתוחכם במגרש הרוסים התפתח והתרחב ללא הפסק, ולמעשה בנייתו לא הושלמה מעולם. הצליינות הרוסית הגיעה לשיאה ב-1914, כשמנתה כ-15,000 עולי רגל בשנה.

בפסחא של אותה שנה הפליגה מנמל יפו האוניה הרוסית ניקולאי השני, ועל סיפונה אחרוני הצליינים הרוסים שביקרו בארץ-ישראל.

* * *

העליה לרגל תופסת מקום חשוב במסורת היהודית. ריכוז הפולחן בירושלים ועליית המוני בית ישראל אליה בשלושת הרגלים, היו מכשיר רב ערך שהגביר את רוח האחדות וההזדהות הלאומית.

בתקופת בית שני שימשה ירושלים מרכז לאומי ורוחני ומוקד לעליה לרגל לא רק ליהודי ארץ-ישראל אלא גם ליהודי התפוצות, שעשו אליה את דרכם מארצות רחוקות, לעתים במשך שבועות ארוכים. הדרכת עולי הרגל ואיכסונם הפכו לנוהג מחייב לתושבי ירושלים.

לאחר החורבן איבדה העליה לרגל את משמעותה המקורית ועולי הרגל היהודים הסתופפו בעיר הקודש בעיקר כדי לבכות על חורבותיה ולהתפלל לגאולתה.

בראשית השלטון המוסלמי הוטבו תנאי העליה לרגל ליהודים והיא שימשה מקור פרנסה חשוב לתושבי ירושלים היהודים. היא פסקה כמעט כליל בתקופה הצלבנית, אך התחדשה בתקופת צלאח א-דין. בתקופה זו בערך קיבלה העליה לרגל של יהודי התפוצות לארץ-ישראל (ובעיקר לירושלים), משמעות חדשה, שעיקרה התיישבות בירושלים (ובשאר ערי הקודש), מתוך כוונה לחיות ולהיקבר בהן. היו, עם זאת, עולי רגל שהסתפקו בביקור במקומות הקדושים, ושבּו עם תום ביקורם לארצות מוצאם.

יהודים עלו לארץ-ישראל בדרכים שונות: יש שהפליגו למצרים ומשם עשו את דרכם דרך מדבר סיני; העולים ממזרח אירופה הפליגו על פי רוב מקושטא ולעתים המשיכו בדרך היבשה. ברם, מרבית הנוסעים, בדומה לעמיתיהם הנוצרים, באו מנמל ונציה, ממנו היתה תנועת אוניות סדירה בעיקר באביב ובקיץ. האוניות הוונציאניות היו גם המשוכללות והבטוחות ביותר. בראשית המאה ה-15 נאסר על רבי החובלים הוונציאנים, בפקודת האפיפיור, להסיע יהודים לארץ-ישראל באוניותיהם. זאת משום שלפי המסופר גורשו הפרנציסקנים מהר ציון בהשפעת היהודים. גזירה זו התקיימה כ-60 שנה.

בימי הביניים התפתחה ביהדות, לא במעט בהשפעת הנצרות והאסלאם, העליה לרגל לקברי קדושים. אף שארץ-ישראל היתה המרכז לתופעה זו, מצויים היו מרכזי עליה לרגל בארצות אחרות (בארצות האסלאם בעיקר), שאליהם עלו יהודים לרגל.

מבין הנוסעים היהודים הבולטים שעלו לרגל לארץ-ישראל והשאירו עדות כתובה למסעם, יצוינו בנימין מטודלה (1170), ר' פתחיה מרגנשבורג (1180), אשתורי הפרחי (1322), משולם מוולטרה, משה באסולה (1521), שמואל בן דוד הקראי (1641), גדליה מסימיאטיץ (1699), שמעון ברמן (1870), א.ש. הירשברג (1900).

אלי שילר

פרק א

עולי רגל נוצרים

בתקופה הרומית-ביזאנטית

מאמצע המאה השנייה לסה"נ נמסר על בישוף שעלה לרגל לארץ-ישראל מן העיר סרדיס שבאסיה הקטנה. משנת 212 ידוע על בישוף נוסף בשם אלכסנדר, אף הוא מאסיה הקטנה (ממחוז קפדוקיה), שבא לירושלים והקים בה ספריה. אין ספק, ששני בישופים אלה לא היו יחידים במינם, ושכבר במאות הראשונות לסה"נ עלו נוצרים לרגל לארץ-ישראל. עם זאת, תאורים מפורטים ממסעותיהם לא הגיעו לידינו. החל מראשית המאה הרביעית, עקב השתלטותה ההדרגתית של הנצרות על האימפריה הרומית, הפכה העליה לרגל לתופעה המונית.

העליה לרגל בתקופה הרומית-ביזאנטית היתה שונה מאד מזו של ימי הביניים והעת החדשה. כבישים חיברו את כל חלקי האימפריה והנסיעה בים היתה בטוחה, בדרך כלל. כך, נעדרה מהעליה לרגל סכנת ההרפתקה שדבקה בה לאחר מכן. עולי הרגל לא יצאו למרחקים בלתי ידועים, אלא ערכו מסע בתוך אימפריה מסודרת, מבלי לחרוג מגבולותיה. גם אמצעי התחבורה היו נוחים יחסית לתקופות מאוחרות יותר: הנסיעה בעגלות עדיין היתה אפשרית¹ (לאחר מכן הן נעלמו למשך אלף שנים ויותר והופיעו שוב רק בסביבות 1869).

לרשות הנוסעים עמדו אכסניות ממלכתיות, אך אלה נחשבו למקומות מושחתים. לכן, כבר בראשית השלטון הנוצרי הוקמו אכסניות מיוחדות עבור עולי רגל נוצרים. ידועה במיוחד האכסניה שהוקמה בשנת 603 בירושלים לעולי רגל מהמערב, בהוראת האפיפיור, גרגור הגדול.

במאה הרביעית מדבר הירונימוס על ריבוי עולי הרגל. הכרוניקות מוסרות על עושרה ופארה של ירושלים שנהנתה מכספי עולי הרגל שנהרו אליה. תחילה לא היה מקובל להעלות על הכתב את קורות העליה לרגל, והתאורים שנשתמרו מתקופה זו מעטים ביותר. אך עולי הרגל נתנו ביטוי שונה לחוויותיהם. לפני שנים אחדות נתגלתה בכנסיית הקבר אבן עם ציור של ספינה ומתחתה כתובת לטינית: "אדוננו, הלכנו", המתייחסת לאחד משירי המעלות: "שמחתי באומרים לי בית ה' נלך" (תהלים קכ"ב, א).² בתקופה זו התפתחה לראשונה ה"איטינריה", תאורי מסעות למקומות הקדושים. להלן נסקור את תאורי המסעות היותר חשובים.

הבישוף מליטו מן העיר סרדיס (בערך 160 לסה"נ)

זהו עולה הרגל הנוצרי הראשון לארץ-ישראל ששמו נשתמר. מוצאו מסרדיס שבאסיה הקטנה, שם שימש כבישוף. הוא לא הותיר תאור ממסעו, אך קטע ממכתב שלו מובא בידי אב הכנסייה אבסביוס, שבו הוא מספר: "הלכתי למזרח והגעתי למקום ששם נישאו דרשות ושם ארעו הדברים ולמדתי בדיוק את ספרי המקרא ושלחתי אותם..."². מכאן שהוא ביקר בארץ כדי להתוודע לרקעם של ספרי התנ"ך והברית החדשה וכן לבקר באותם מקומות שבהם התרחשו הדברים. ניתן אולי ללמוד מדבריו שכבר בתקופתו הצביעו על האתרים הנזכרים בכתבי הקודש וניסו לשכנע את עולי הרגל הנוצרים באמיתות הכתובים.³

הנוסע מבורדו (333)

זהו עולה הרגל הנוצרי הראשון שהותיר תאור של מסעו. הוא בא מבורדו שבגליה (צרפת). רשמיו העיקריים כוללים מידע על ערים, תוך דגש על אתרים מקודשים שבהם ביקר, ללא הסבר כמעט. רק במקומות ספורים הוא הוסיף דברי פרשנות קצרים. על ים המלח, למשל, הוא אומר: "המרחק מיריחו לים המלח הוא תשעה מילין. מימיו מרים מאד. אין בהם דגים, ואניות אינן מפליגות שם. המנסה לשחות בים, מימיו הופכים את השוחה על גבו".⁴ אודות ירושלים הוא מספר:

"בירושלים יש שתי בריכות גדולות לצד המקדש שנחצבו בידי שלמה המלך, אחת מימין ואחת משמאל. הלאה בתוך העיר, יש בריכות תאומות ולהן חמישה אולמים, הנקראים בית-צידא. אנשים שהיו חולים הרבה שנים מתרפאים שם. הבריכות מכילות מים המאדימים לאחר שהם מתערבבים. במקום, מערה שבה נהג שלמה לענות את השדים".⁵ בחברון הוא מזכיר את המבנה המרשים של מערת המכפלה.⁶

אגריה (381-384)

אגריה הותירה לנו את אחד התאורים המפורטים והמוקדמים ביותר על מסע לארץ-ישראל. התאור אבד בימי הביניים ורק כשליש ממנו נתגלה בשנת 1884 באיטליה. שם המחברת לא נזכר כלל בקטעים שנתגלו, ותחילה נהגו לכנותה "סילביה מאקוויטניה". אך במשך הזמן נתגלו התייחסויות לכתב היד שלה מימי הביניים, שמהן נתברר שמה האמיתי. גם תאריך מסעה התבהר רק לאחר עבודת מחקר שנמשכה שלושה דורות. מוצאה כנראה מאחד החבלים שבחוף האוקיאנוס האטלנטי – בצרפת או בספרד. אגריה התעניינה בנושאים נוצריים בלבד. פגאנים ויהודים כמעט ואינם נזכרים בכתביה. לשון תאורה היא לטינית, אך לא הספרותית הקלאסית, אלא זו העממית, המדוברת. בקטעים שנשתמרו מתוארים רק הביקורים בהר סיני ובירושלים. חשיבות תאורה את הר סיני בכך, שהוא ממחיש את אופי האזור לפני שהוקם בו המנזר (סנטה קתרינה). אגריה מתארת:

"הגענו למקום מסוים, במקום שההרים מפנים מקומם לעמק רחב ידיים, המצטיין ביופיו.

ציור של סירת עולי רגל מהמאה הרביעית, שנחשפה בכנסיית הקבר.
הציור מבטא את שמחת עולי הרגל על שזכו להגיע למחוז חפצם

מאחורי העמק נראה סיני, הר האלוהים... זהו עמק רחב מאד, המשיק להר. ממדיו, עד כמה שיכולנו להעריך, או כעדות האנשים, 60,000x4,000 צעדים. היה עלינו לחצות עמק זה כדי להגיע להר... כשמקיפים את ההר הוא נראה כהר אחד, אך כשנכנסים למבוכיו הוא נראה מפוצל להרים רבים. ההר כולו נקרא הר האלוהים, ובמיוחד זה שעל פסגתו ירד הוד האלוהים, כדברי הכתוב. והר זה נמצא בלב כל ההרים האחרים. ובעוד (ההרים) הם רבי הוד, מעבר ליכולת התאור, הרי שההר בתווך, שעליו ירדה השכינה, הוא גבוה מהאחרים, עד שכל ההרים שנראו לנו רבי הוד, היו עתה לגבעות נמוכות."

אגריה שהתה שלוש שנים בירושלים כנזירה, בדומה לנזירות רבות אחרות שהיו באותה עת בעיר ובסביבותיה. בעוד שבימיו של הנוסע מבורדו רוב אתרי העיר היו עדיין קשורים להיסטוריה היהודית, הרי שמאז הוקמו בה כנסיות רבות, ששינו את אופיה. ירושלים שקקה כנסיות ומנזרים, שבהם התנהלו חיי דת ערים, כעדותה של אגריה:

"כל יום לפני קריאת התרנגול נפתחות כל דלתות ה'אנסטזיס' (כנסיית הקבר) ויוצאים נזירים ונזירות... עם בוא הבישוף הם מתאספים סביבו והוא פותח בתפילה... וביום השביעי של פסחא מתאסף כל העם בבסיליקה שמקומה סמוך לאנסטזיס, אך מחוצה לה, ומדליקים נרות מיוחדים... אך עם שחר... הם יוצאים בתהלוכה לכנסייה הגדולה שנבנתה בידי קונסטנטינוס המצויה בגולגותא, מאחורי הצלב... ביום הרביעי בכנסיית האלאונה – כנסייה יפה מאד שעל הר הזיתים. יום אחרי זה בכנסיית לזרוס (בביתניה), ביום השישי בציון וביום השביעי באנסטזיס."

אגריה מביאה תמונה חיה על סדר יומם של הנזירים והנזירות בעיר ובסביבותיה, העוברים מכנסייה אחת לרעותה, ומאתר מקודש אחד למשנהו, מתפללים ועושים בקודש מהנץ השחר עד לאשמורת הלילה. התאור רצוף בלהט דתי והתרוממות רוח ומשקף את האווירה בקרב נזירי ירושלים בראשית הנצרות, לאחר שזו הפכה לדת שלטת באימפריה הרומית.

מהתאור ניתן לעמוד על מבני הכנסיות שהוקמו בירושלים ועל הליטורגיה הנוצרית בראשיתה. מעיר שולית בתקופה הרומית, הפכה ירושלים במאה הרביעית למרכז החשוב ביותר לעליה לרגל בעולם הנוצרי.⁷

פאולה (386)

מטרוניטה רומאית זו יצאה בלוויית בתה, אסטוכיום, לביקור במזרח. באנטיוכיה הן פגשו באחד מחשובי אבות הכנסייה, הרונימוס, שסייר עמן בארץ-ישראל והוליכן למקומות הקדושים. על ביקור זה ידוע לנו משני מכתבים שכתב הרונימוס שנים רבות אחר כך, לאחר שכבר נתפרסם הודות לתרגום כתבי הקודש ללטינית. הוא לא התייחס לאתרי הביקור עצמם, אלא לתגובותיה של פאולה למראם. התרשמותה הראשונה מירושלים, למשל, היתה שלילית, שכן העיר נראתה לה חילונית מדי. לעומת זאת היא התלהבה מבית לחם וממקום לידתו של ישו. הרונימוס ליווה את תאורו בקטעים מכתבי הקודש, והוא נראה, על כן, מאולץ בהשוואה לתאורה של אגריה, למשל.⁸

הנוסע מפלקנטיה (בערך 570)⁹

כמעט שלא ידוע דבר על נוסע זה, ואפילו לא שמו, אך הוא הותיר תאור רב חשיבות הכתוב בצורה חיה ומושכת. על מראה כנסיית הקבר הוא אומר:

"האבן שבה נסגר הקבר... מקושטת בזהב ובאבנים יקרות... קישוטיה רבים מספור. ממוטות ברזל תלויים צמידים, שרשראות ענקיות, מחרוזות, כתרונים, חגורות, נדני חרבות וכתריהם של קיסרים עשויים זהב ואבנים טובות, ומספר רב של קישוטים, מתנות נשות הקיסרים. הקבר מכוסה כסף ונראה כאילו היה השי בקצה המרוץ".¹⁰

בנצרת הראו לו בבית הכנסת את הספר שממנו למד ישו. אך עניינו איננו מצטמצם לאתרי קודש בלבד. לדעתו הנשים היפות ביותר בארץ-ישראל הן היהודיות תושבות נצרת. לעומת זאת, הוא לא גילה אהדה לשומרונים. לדבריו הם לא היו מוכנים לקבל מידיו מטבע והיה עליו להשליכה קודם למים כדי לטהרה... כן אסור היה לירוק בעריהם, "ואם ירקת היו נעלבים". וכן "אסור לנגוע בכל דבר שבדעתך לקנות מהם, בטרם שילמת את מחירו, אך אם נגעת ועדיין לא קנית, הם יעלבו מיד".

הנוסע מפלקנטיה ביקר בקבר רחל ובמערות המכפלה ששימשה בימיו ככנסייה. הוא עלה למרומי "מגדל דוד" בירושלים ולפי עדותו כבר היה שם זה מקובל בזמנו (אף שקומותיו העליונות נבנו מאוחר יותר).

הוא גילה עניין גם בתופעות טבע. על ים המלח הוא מספר, למרבה ההפתעה, כי עץ לא יצוף בו. הוא מוסר על הג'מוסים בביצות החולה, על תנינים במצרים ועל חיות טרף שונות, כגון אריות ונמרים, שאותם ראה בסיני, ועל נחשים סמוך לגדות הירדן, "שמהם מפיקים שיקוי נגד ארס".¹¹

נוסעים נוצרים

בתקופה המוסלמית הקדומה

כיבוש הארץ בידי המוסלמים (634-640) הביא לצמצום במספר עולי הרגל הנוצרים. הנזיר ברנרד מעיד כי הקברניט המוסלמי של אונייתו אילץ אותו לשלם תמורת ירידתו לחוף. כל מסע וכל ביקור היו כרוכים בהשגת אישור מהשלטונות. המוסלמים ראו בנוצרים אויבים פוטנציאליים וביקשו לפקח על תנועותיהם. הם גם גבו מיסים ומכסים מן הסחורות שעולי הרגל הביאו עמם. הנוצרים מצידם, הצליחו לא פעם להערים על השלטונות. הבישוף ויליבלד, למשל, הבריה שרף מרפא בתוך מקל חלול.

הקשיים והסכנות שהיו מעתה נחלתם של הנוסעים ועולי הרגל – עד לשלהי המאה ה-19 לא מנעו את העליה לרגל.

גורם חשוב נוסף לעליה לרגל לארץ-ישראל במערב הנוצרי היה מושג התשובה (poenitentia), שנתפתח בתקופה זו. תנאי החיים שהיו רצופים בקשיים באירופה של ראשית ימי הביניים, גרמו לשחיתות המידות ולגלי פשע גואים. הכנסיה והשלטונות נלחמו בתופעה עד חורמה. הכנסיה הטילה על העבריינים הגליה וחרם, בנסיון להחזירם למוטב.

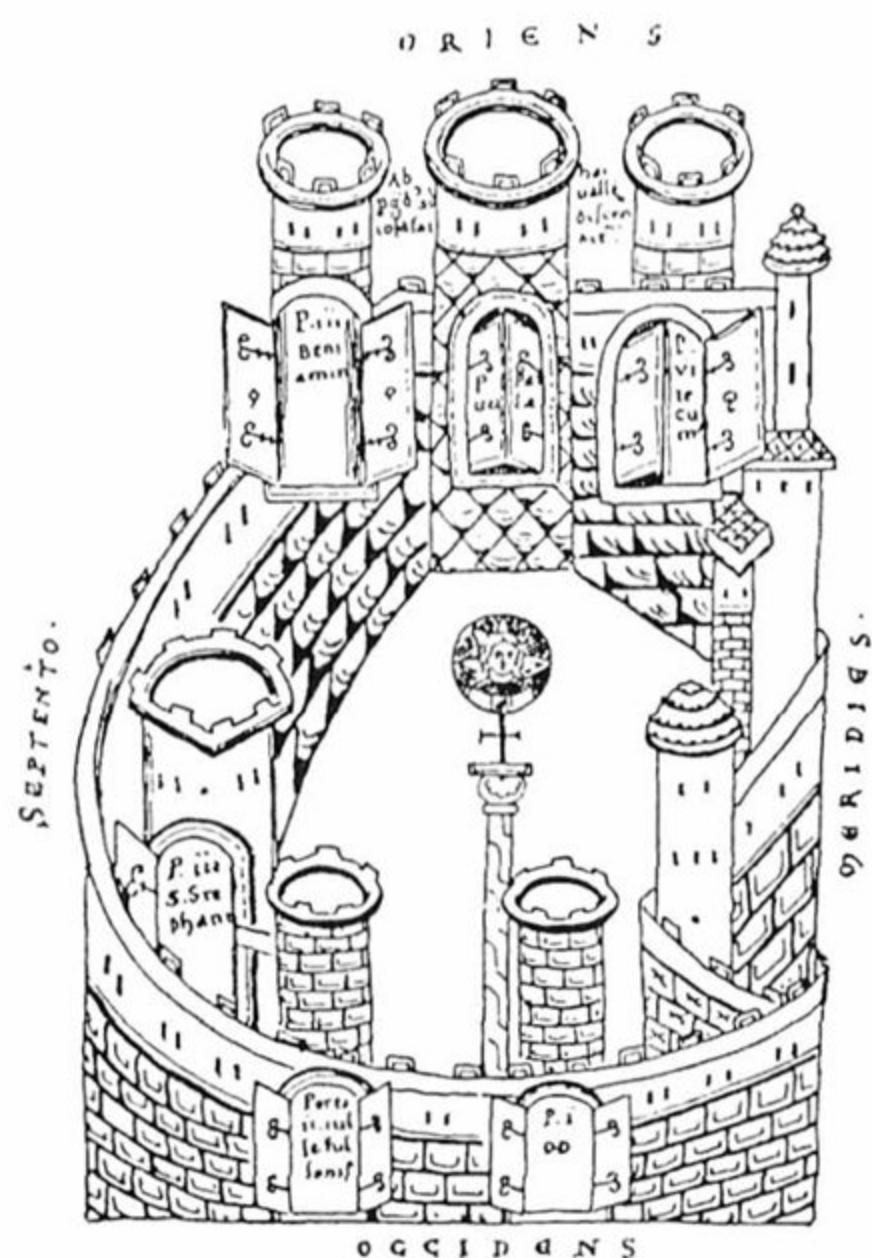
החל מהמאה התשיעית, רווח הנוהג לעודד חוטאים לצאת למקומות הקדושים בארץ-ישראל, כדי שיוכלו להתפלל ולבקש מחילה על חטאותיהם. בתקופות מאוחרות יותר הנהיגו שלטונות הכנסיה את העליה לרגל כחלק ממסלול החזרה בתשובה של העברייין, וכך הלך ורב מספרם של עולי הרגל.

עולי רגל שיצאו את בתיהם במרכז אירופה ובצפונה, יכלו להתארח במנזרים שבדרכם. באחד מהם, במנזר רייכנאו (Reichenau), שבעמק הנהר ריינוס, נשתמר ספר אורחים, שבו מופיעים שמותיהם של עולי רגל סקנדינבים רבים שהתאכסנו בו בדרכם לנמלי איטליה. במאה ה-11 נמסר על ייסודן של אכסניות מיוחדות לעולי רגל אלה, בין השאר בידי מלכי דנמרק, קנוד הגדול (1017-1035) ואריך הטוב (1095). אכסניות אחרות הוקמו בערים לוקה וסיאנה בידי הרוזנת מתילדה מטוסקנה. גם בארץ-ישראל עצמה נוסדו אכסניות מיוחדות הודות לקשרים ההדוקים בין הקיסר

קרל הגדול (768-814) לח'ליף הארון אל-ראשיד (786-809), ובמאה ה-11 בידי סוחרים אמלפי שבאיטליה.

באותה מאה חלה הדרדרות במצב הבטחון בדרכים. עולי הרגל התלכדו לקבוצות גדולות כדי לעמוד בסכנות הדרך. רוזן נורמנדיה עמד בראשית המאה ה-11 בראש קבוצה גדולה של 700 עולי רגל. בשנת 1054 יצאו 3,000 עולי רגל לארץ-ישראל בהנהגת הארכיבישוף של קמבריי שבצרפת. בשנת 1064 יצא המסע הגדול ביותר מגרמניה, שכלל כ-7,000 עולי רגל. אך אפילו שיירה עצומה זו כמעט הוכחדה על-ידי כנופיות שודדים ליד רמלה, והם נחלצו רק הודות לסיועו של האמיר המקומי. גידול נוסף של שיירות עולי הרגל משמעותו היתה כבר מסע צלב. צעד זה אמנם נשקל החל משנות השבעים של המאה ה-11, ובוצע הלכה למעשה עשרים שנה אחר כך.

מאז נפילת רומא ועליית האסלאם, ידעה אירופה תקופה של ירידה תרבותית ונסיגה רוחנית. גם תאורי עולי הרגל בני התקופה משקפים מציאות זו. הדבר בא לידי ביטוי ברמתם הירודה של הנוסעים ובמיעוט הספרים שכתבו. התאורים שנשתמרו נכתבו ברובם בידי אנשי דת: כמרים ובישופים. רק להם היתה כנראה היכולת לתאר, ולו בצורה שטחית, את חוויות מסעם. אך גם מביניהם לא כולם ידעו קרוא וכתוב, ומהם שנאלצו להכתיב את תאוריהם.¹

מפה מצוירת של ירושלים
המצורפת לתאור מסעו של ארקולף (680)

הבישוף ארקולף מגליה (680 בערך)

חיים תרבותיים מחודשים התעוררו במערב דווקא במנזרי אירלנד וסקוטלנד, הרחוקים ממרכזי הציוויליזציה הקודמים. לא יפלא, על כן, כי הדיווח הראשון על עליה לרגל לארץ בתקופה זו מקורו באזור זה. הוא נכתב בידי ראש המנזר שבאי איונה, שבמערב סקוטלנד. אך לא הוא עצמו היה עולה הרגל, אלא בישוף בשם ארקולף, מארץ גליה (צרפת), שהגיע בדרכו חזרה ממסעו בעקבות סערה, לאי הסקוטי הנידח. ראש המנזר רשם מפיו את זכרונותיו ודיווחיו השתמרו בכתבי יד שונים. אלמלא אותה סערה, סיפורו של ארקולף לא היה נשמר כלל. ואמנם, על ארקולף עצמו אין אנו יודעים דבר מאז שהפליג מאיונה חזרה למולדתו.

חשיבותו של ארקולף היא בכך, שהוא הביא תאור מפורט של האתרים הקדושים לנצרות בירושלים ואף הוסיף תרשים ראשון של כנסיית הקבר, שהיטיב להשתמר. ארקולף ביקר גם ביריחו, בנצרת, בטבריה, בדמשק ובמצרים. עבודתו תומצתה בידי היסטוריון הכנסייה האנגלית בידה (Bede), וזכתה על-ידי כך לתפוצה רחבה. יש המייחסים את ראשית ההתלהבות האנגלו-סכסית לעלות לרגל לארץ הקודש להשפעתו של ארקולף (בגרסה של בידה).

הוא מתאר:²

"בחומה הגדולה המקיפה את העיר מנה ארקולף שמונים וארבעה מגדלים ושישה שערים... אך רק שלושה מהם הם חשובים: הראשון הפונה מערבה, השני צפונה והשלישי מזרחה... בכל שנה, ב-12 בספטמבר, נוהר המון רב לירושלים מארצות רבות ובני לאומים שונים. הם מקיימים בירושלים יריד שבו מתנהל מקח וממכר ער. הם שוהים ימים אחדים באכסניות בעיר. הם מביאים עמם בהמות משא רבות, גמלים וסוסים, חמורים ושוורים המצטופפים בסמטאות העיר ומטנפים אותה. הצחנה גורמת טרדה רבה לתושבי העיר, שאפילו מתביישים להלך בה בתקופה זו.

אז קורה דבר מדהים. בלילה שלאחר יום זה, יורד על העיר גשם זלעפות. הוא רוחץ את כל הצואה הדוחה מהרחובות ושוטף אותם מזוהמה. הדבר מתאפשר הודות לכך, שאלוהים ברא את ירושלים על מדרון משופע ומשתפל מרכס הר ציון לכיוון צפון ומזרח. לכן לא נשארות מן הגשם שלוליות מים, אלא מימיו זורמים לעבר השטח הנמוך יותר. המבול היורד על העיר מתנקז לבסוף דרך השערים שבמזרח לנחל קדרון ולעמק יהושפט, בגורפו עמו את הלכלוך הרב. לאחר שטיפה זו של ירושלים, נעצר הגשם."

שיטה זו של ניקוי רחובות ירושלים בעזרת "כוחות עליונים" בלבד, נמשכה במשך כל התקופה המוסלמית, עד לראשית המאה ה-20.

הבישוף ויליבלד הקדוש (724)

ויליבלד נולד באנגליה בשנת 700 וערך מסע ממושך במזרח. את רשמיו הכתיב באחרית ימיו לנזירה מבנות משפחתו. ויליבלד היה הראשון שתאר את מנזר מר סבא. הוא גם מספר על ריבוי בתי הכנסת היהודיים בטבריה, ועל הירדן, שמקורותיו כוללים שני נחלים: "יור" ו"דן" ומצירוף שמם נגזר שמו: "ירדן". סיפור זה מופיע לאחר מכן אצל מאות נוסעים אחרים, עד למאה ה-19.

בזמנו היו עדיין חיות טרף בארץ. הוא מעיד שפגש בעצמו באריה. ויליבלד ביקר

בירושלים לא פחות מארבע פעמים במהלך ביקוריו במזרח.

"בזמן ביקורו בירושלים רכש הבישוף ויליבלד שרף מרפא ושמר אותו בבקבוק. הוא לקח מקל חלול והכניסו פנימה, ומעליו שם שמן רגיל וסגר את הקנה מלמעלה... כאשר הגיע לצור, הוא וחבריו למסע נעצרו והתושבים חיפשו בכליהם. אם היה מתגלה דבר מה אסור, דינם היה נגזר למות. הם ערכו חיפוש יסודי ומצאו אמנם את המקל החלול, אך כשהריחו אותו נתגלה רק השמן הרגיל ולא שרף המרפא החבוי, וכך הניחו אותם לנפשם".

בתום מסעו לא חזר ויליבלד לאנגליה מולדתו, אלא נשלח על-ידי הכנסייה לגרמניה, שם הוכתר ב-741 לבישוף של העיר איכשטט, שבה התגורר עד יומו האחרון. הוא נפטר ב-786.³

הכומר קינטוס מספרד (בערך 750)

מחיבורו השתמרו רק קטעים, ואין לנו כל ידיעות על המחבר, פרט לשמו. פרק מעניין בחיבורו הוא תאור בית לחם לאחר הרעש בשנת 746: "העיר בית לחם חרבה, אף שנותרו בה עדיין בתים בודדים". אך מסתבר כי כנסיית המולד עמדה עדיין על תלה, ואפילו רצפת הפסיפס שלה לא נפגעה. לדעתו זוהי הרצפה היפה ביותר שראה מעודו. הוא ביקר גם בקבר רחל, אך איננו מתאר אותו בפרוטרוט.⁴

הנזיר ברנרד "החכם" (בערך 870)

מוצאו בחבל ברטאן שבמערב צרפת, שם השתייך למנזר מון סאן מישל, שהיה אז על אי בתעלת למנש – בימינו אתר תיירות מפורסם. בכתב היד של מסעו הודבק לו הכינוי "ברנרד החכם",⁵ אך לא פורט במה בדיוק התבטאה חוכמתו.

בדרכו לארץ-ישראל עבר ברומא, בטרנטו ובאלכסנדריה, וחצה את צפון סיני בואכה אל עריש, אך קטע זה מובא במשפט אחד בלבד. הוא מתאר את עושרה של עזה ומתייחס גם לרמלה, שנוסדה בידי הכובשים המוסלמים ושימשה כבירתם.

בירושלים הוא גר באכסניה שנוסדה על-ידי הקיסר קרל הגדול, והוא למעשה המקור העיקרי אודותיה. בירושלים השתתף בערב הפסחא בטקס ה"אש הקדושה", והוא הראשון לתארו:⁶

"מן הראוי לעמוד על המתרחש ביום השבת הקדוש, בערב פסחא. התפילה מתחילה בבוקר (בכנסיית הקבר). בסיומה ממשיך הקהל לשיר קירי אליסון (אלוהים קם לתחיה), עד שמגיע מלאך ומדליק את המנורות התלויות מעל לקבר. הפטריארך מעביר מאש זאת לבישופים ולקהל, עד שלבסוף בידי כולם יש אורות".

הטקס נזכר לאחר מכן על-ידי מאות נוסעים, עד ימינו. הוא גם מזכיר את הכנסיות השונות שמאוחר יותר אוחדו למכלול אחד בכנסיית הקבר.⁷

נוסעים מוסלמים

העליה לרגל רווחה מאד באסלאם, וכוונה בעיקר למכה ולמדינה. רק בנסיבות פוליטיות מיוחדות – כשיריביהם שלטו בחיג'אז – טיפחו הח'ליפים האומיים את העליה לרגל לירושלים, אך היא לא הגיעה מעולם לאותה דרגת חשיבות השמורה לה ביהדות ובנצרות.

נוסעים מוסלמים הגיעו לארץ-ישראל לצורכי מסחר או לשליחות צבאית ומדינית. באפשרותם היה כמובן לנוע בקלות רבה יותר מאשר עולי הרגל הנוצרים, שכן ארץ-ישראל היוותה חלק מהעולם המוסלמי.

באפשרותנו להתחקות רק אחרי הבודדים שהותירו רשמיהם בכתב. אין רבים כאלה, וזאת אף שלא חסרים תאורים – מהם מעולים – של ארץ-ישראל. אך אלה הם לרוב פרי עטם של גיאוגרפים, שחלקם לא ביקרו בארץ, או של אחרים – תושבי הארץ, שלא ניתן להגדירם כנוסעים. כאלה היו, למשל, הגיאוגרף המפורסם בן המאה העשירית, אל מוקדסי, יליד ירושלים (שמו אף נגזר משמה הערבי), ההיסטוריון בן המאה ה-15-16 מוג'יר א-דין, גם הוא תושב ירושלים ששימש בה כשופט ושמס א-דין אל עות'מאן, שהיה שופט בצפת, במאה ה-14.

מקרב הנוסעים שביקרו בארץ לא כולם ראויים להתייחסות, כדוגמת אל מסעודי, יליד בגדאד, שביקר בארץ-ישראל בשנת 926, אך כמעט שאינו מזכיר אותה בתאור מסעותיו. לא הזכרנו גם את בעלי התאורים הרבים והמעניינים על מלחמות המוסלמים בנוצרים בתקופת מסעי הצלב. שניים ממלווי האישיים של צלאח א-דין,¹ למשל, כתבו ספרי זכרונות חשובים, אך לא כאן המקום להתייחס אליהם.

גם אחרי מסעי הצלב מספר הנוסעים המוסלמים שהותירו רשמיהם בכתב הוא מצומצם ואינו עומד בשום יחס לנוסעים הנוצרים. בפרק הנוכחי נתייחס גם לנוסעים מאוחרים אלה, שכן אין הם נבדלים בהרבה מקודמיהם במספרם ואף לא באיכות תאוריהם והם אינם מצדיקים פרק נפרד.²

ירידתו התרבותית של האסלאם בעת החדשה משתקפת, בין השאר, בעובדה, שבמשך המאות ה-18 וה-19 אין כמעט אף נוסע מוסלמי חשוב שהותיר תאור בכתב, לעומת יותר מאלף תאורי מסע שנכתבו בידי נוסעים נוצרים.

נאצר חוסרו (1047)

חוסרו נולד בשנת 1003 בלך, בצפון-מזרח פרס. הוא שימש כאיש חצר בכיר של אחד מנסיכי פרס, וערך מטעמו נסיעות נרחבות באפגניסטן ובצפון הודו. על אף היותו מוסלמי, הרבה לשתות לשוכרה, אך בסופו של דבר החליט, בעקבות חלום שחלם, להיגמל מכך, ועלה לרגל למכה. בדרכו עבר בעירק ובסוריה והגיע גם לארץ-ישראל.

תחילה ביקר בעכו ששימשה אז כנמלה העיקרי:³

"מדדתי את ממדי העיר. אורכה 2,000 אמות ורוחבה 500 אמות. חומותיה חזקות ביותר. ממערבה ומדרומה מצוי הים. בצידה הדרומי ישנו הנמל. לרוב הערים שבחוף זה יש נמלים, ושם עוגנות האניות. נמל כזה דומה לאורווה, שצידה האחורי הוא לכיוון העיר, וחומותיה הצדדיות יוצאות לתוך הים. בצד הים, לאורך 50 אמות, אין חומה אלא רק שרשראות מתוחות מקצה החומה האחד לקצה השני. כשברצונם להכניס אנייה לנמל, הם מרפים את השרשרת עד שהיא שוקעת במידה מספקת מתחת לפני הים, עד כי אנייה יכולה לעבור מעליה אל תוך הנמל, ולאחר מכן הם מותחים את השרשרת שוב על מנת למנוע מאונייה זרה מלהיכנס ולתקוף את האניות שבנמל".

תאורו את ירושלים מצביע על השינויים שחלו בהר הבית בעקבות הרעשים בשנים 1016 ו-1033. מסתבר, ששדרות העמודים שבנה השליט א-טאהר, אשר תוארו בידי מוקדסי בשנת 985, התמוטטו, וכי מסגד אל אקצא נפגע קשות. על מנת לחזק את הקיר הצפוני שלו, נאלצו לסגור עשרה מתוך 15 השערים שהזכיר מוקדסי, ולכן מזכיר נאצר חוסרו רק עוד חמישה. בקיר המזרחי הוא מזכיר עשרה שערים לעומת ה-11 שאצל מוקדסי.⁴ נאצר חוסרו נותן את מידותיו של מסגד אל אקצא – 150 אמה על 420 אמה – והוא מוסיף:⁵

"בין השערים ישנו אחד העשוי מפליז, עבודתו יפה להפליא, ואפשר היה לחשוב שהוא עשוי מזהב, והוא מצופה בכסף מותך... כשנפתחים כל השערים האלה, פנים הבניין מואר, כאילו היתה זו חצר פתוחה לשמיים. כשנושבת רוח ויורד גשם, הם סוגרים שערים אלה ואז נכנס האור מן החלונות (שלמעלה). לאורכם של ארבעת צדדיו של המבנה העיקרי (של מסגד אל אקצא), ישנם ארגזים השייכים כל אחד לעיר מסוימת בסוריה או בעירק, וסמוך להם תופסים מקומם עולי הרגל כפי שהם עושים זאת גם במסגד הגדול שבמכה".

תאור מפורט לא פחות הוא נותן אודות כיפת הסלע, וכן הוא מתעכב על יתר המקומות שעניינו אותו בירושלים.

מארץ-ישראל הוא המשיך הלאה, ומסעו נמשך שבע שנים. תאורו, שנכתב פרסית, תורגם גם לערבית.⁶

אבו חסן עלי אל הראווי (1173/4, 1189, 1192)

הראווי נולד במוצול למשפחה שמוצאה מהראת שבאפגניסטן. עוד בצעירותו קיבל את התורה הצופית והפך לדרוויש נודד. במסעותיו הראשונים הגיע לארץ-ישראל, לסוריה, לפרס, לתימן, לחיג'אז ולמצרים ואף לקושטא הנוצרית, שם פגש בקיסר הביזאנטי מנואל. בשנת 1192 השתתף בשיירה גדולה שהותקפה בידי המלך ריצ'רד לב הארי, ואיבד שם את ספרייתו העשירה. את שארית ימיו בילה בחלב, שם מת ב-1214. שם גם חיבר מדריך לעולי רגל המבוסס על התנסויותיו, בשם "רמיזות להכרת מקומות העליה לרגל". בפרקים

הנוגעים לארץ-ישראל הוא דן במסגדי ירושלים, שכם, טבריה, עכו, חברון ובית גוברין. על שכם הוא אומר:

"מחוץ לעיר מתנשא מסגד במקום ששם האדם הראשון השתטח לפני אלוהים. בהר של שכם (הר גריזים) שם, לפי אמונת היהודים, רצה אברהם להקריב את יצחק. יש להם הערצה מיוחדת להר זה, ששמו קריזין, והוא נזכר בתורה. היהודים מתפללים כאן... רוב תושבי העיר הם שומרונים".

סיפור זה הוא מבולבל למדי. הרי לא היהודים, אלא השומרונים הם המעריצים את הר גריזים, והמאמינים כי זהו מקומה של עקידת יצחק. לא מתקבל גם שמספר השומרונים בעיר היה רב כל כך.

על אשקלון הוא אומר:

"...אשקלון היא עיר מרשימה ומקום חזק ואין כמוהו ליופיים ולחוזקם של ביצוריה... בעיר מזרקה שבה אברהם נטל את ידיו. במסגד נשתמר ראשו של חוסיין, בנו של עלי". ערבוב זה בין אגדה ומציאות מזכיר את תאורי עולי הרגל הנוצרים בזמנו.⁷

הספרדי אבן ג'וביר (1184)

אבן ג'וביר נולד בעיר ולנסיה שבספרד בשנת 1145. הוא יצא למסעו בשנת 1183. תחילה ביקר במצרים, במכה ובעירק, ואחר כך בסוריה, שבה תאר בפירוט את דמשק. ממנה עבר לארץ-ישראל, שהיתה בידי הצלבנים. עובדה זו לא מנעה ממנו (וממוסלמים רבים אחרים) לבקר בעריה המרכזיות ובאתריה ההיסטוריים. הוא לא הגיע אמנם לירושלים, אך ביקר בעיר הנמל הראשית של ממלכת ירושלים הצלבנית, עכו, ביום ה-18 בספטמבר 1194:⁸

"נכנסנו לעכו. הובאנו לבית המכס שהוא למעשה ח'אן המשמש אכסניה לשיירות. לפני השער ספסלים ועליהם פרושים שטיחים. שם יושבים פקידי בית המכס הנוצרים ולרשותם קסתות מעץ הבנה המקושטים בפיתוחי זהב. הם כותבים בערבית ואף מדברים שפה זו ובראשם עומד הממונה על ענייני המכס. הסוחרים משאירים כאן סחורותיהם ומשתכנים בקומה העליונה. בודקים גם את משאם של אלה המכריזים שאין ברשותם סחורות כלל, וזאת על מנת לגלות אם לא החביאו דבר, אך לאחר מכן מותר להם ללכת לדרכם ולחפש לעצמם מקום אכסניה אחר. כל זאת נעשה באדיבות ובנימוס, ללא גסות וללא דחיפות. אנחנו השתכנו בחדר שהשכירה לנו נוצריה, הפונה לים".

מעכו הפליג אבן ג'וביר חזרה לסיציליה ולספרד.⁹

אבן בטוטה (1326, 1333, 1348)

אבן בטוטה נולד בטנג'יר בשנת 1300 בערך. זהו אולי הנוסע המוסלמי שערך את המסעות הרבים והמקיפים ביותר: הם כללו את מרוקו, תוניסיה, מצרים, ארץ-ישראל וסוריה, מכה ומדינה, עירק ופרס, ובשנית למכה, ומשם לתימן וחזרה למצרים. אחר כך לאסיה הקטנה, לקושטא, לחצי האי קרים, לקווקאז, למרכז אסיה, לאפגניסטן, להודו, לציילון, לסין ולסומטרה, ושוב למכה, ודרך סודן וטימבוקטו חזרה למולדתו. אף מסעיו של מרקו פולו לא הגיעו להיקף כזה!

להלן תאורו על סדרי הבטחון בהם נתקל בדרכו ממצרים לצפון סיני:¹⁰

“אין מרשים להיכנס לסוריה ללא רשיון מעבר ממצרים וגם לא למצרים ללא רשיון מעבר מסוריה, וזאת למען ההגנה על רכוש הנתינים וכאמצעי נגד מרגלים מעירק. האחריות לאבטחת הדרך מוטלת על הבדווים. בערב הם מיישרים את החולות כדי שלא יוותרו בהם עקבות, ובבוקר בא המושל ומסתכל בחול. אם יבחין בעקבות כלשהן, יורה לבדווים להביא את האיש שהשאירן, והם רודפים אחריו ותמיד תופסים אותו. הוא מובא למושל המענישו כראות עיניו. בזמן ביקורי התייחס אלי המושל כאל אורח, הסביר פנים והרשה לכל הפמליה שלנו לעבור.

מכאן המשכנו לעזה, שהיא העיר הראשונה של סוריה בצד שכנגד, סמוך לגבול מצרים.”
ב־1333 הוא חזר לארץ בשנית וב־1348 – בשלישית. באותה שנה הוא מוסר על מגפת הדבר האיומה (“המוות השחור”) שהגיעה גם לעזה. לאחר שוך המגפה הוא ביקר בה, ומוסר:¹¹
“היא עזובה ברובה בשל מספרם הרב של אלה שנספו במגפה. נאמר לי, על־ידי הקאדי, שמספר מקרי המוות הגיע ל־1,100 ליום.”

אין בידינו כמעט פרטים על מגפה זו בארץ־ישראל, אך ניתן אולי ללמוד מדבריו על המצב במקומות אחרים בארץ.

לאחר שובו הביתה ביקר אבן בטוטה עוד בספרד, ומת בעיר פס שבמרוקו בשנת 1377.¹²

התורכי אבליה צ'לבי (1649)

ספר המסע שלו הינו עבודת ענק, שבה רק פרק קצר מוקדש לארץ־ישראל. בעבר יוחסה חשיבות למספרים שהוא מזכיר. למשל, יצחק בן צבי, בדברו על צפת, מסתמך עליו בדבר קיומם של 3,000 נולי אריגה, 70,000 תושבים וכו'. אך כיום ברור כי אין לייחס לכך משמעות כלשהי; לכל היותר ניתן להסיק שכוונתו ל“תושבים רבים” (מפנקסי המיסים העות'מאניים עולה, שמספר תושבי העיר היה כ־8,000).¹³ צ'לבי התמצא יפה בסדר השלטון. דלתות השליטים היו פתוחות בפניו ולכן חשובים תאוריו בכל הנוגע לסדרי המינהל של ארץ־ישראל ולאורח החיים של העלית המוסלמית. מקום נרחב בספרו תופסות אגדות ומסורות עממיות. לעתים הוא מרחיב את היריעה על אתרים ומקומות ומביא מידע רב חשיבות, כמו על ח'אן א־תוג'אר:

“המצודה (שבמקום) הוקמה בידי סינאן פחה, כובש תימן (בין השנים 1565-1589) כדי לאבטח את הדרכים העוברות בין דמשק, ירושלים וקהיר. זוהי מצודה ריבועית מושלמת, בנויה מאבנים מסותתות, במרכז שדות מוריקים רחבי ידיים. היקפה כ־600 צעדים. חיל המצב כולל ממונה ו־150 חיילים. למצודה שער כפול מברזל הפונה צפונה. במצודה 40-50 חדרים לשימוש חיל המצב. יושב בה גם מפקח מטעם המשטרה, שכן זהו גבול מחוז צפת ומקום מפגש שתיים מנפות המחוז. כאן מסתיים מחוז צפת ומתחיל מחוז שכם.

חיל המצב מפקח על הנוסעים, על עולי הרגל ועל הסוחרים, ועליו לכוונם ליעדם. אנשיו גובים בדרך כלל מכל סוחר שישה ‘לבנים’ (מטבע הכסף העות'מאני) לכל מטען...

במצודה מצוי המסגד של סינאן פחה. זהו מבנה מלאכת מחשבת. פנים הבניין מואר יפה. חלונותיו עשויים מאמייל זכוכית כחול ומקושטים באופן סימטרי בגבישי בדולח. מידותיו 80 רגל בכל צד. שלושה צריחים נאים מתנשאים מעליו והוא מקורה בשבע כיפות.

לנוסעים המגיעים הנה ניתנים חינם, ביד רחבה, כיכר לחם, נר מדונג לכל אחד ושק שעורה קטן לכל סוס. לצידדי המצודה יש אכסניה ושמונה חנויות. אין מבנים מחוץ לחומה, פרט לבית מרחץ שיצא מכלל שימוש. לפני הכניסה למצודה מצויים מעיינות מים טהורים בשם עין א־

פרש תורכי וסוסו, הדפס אבן מאת ריי וילסון, 1818

תוג'אר. לצידם אכסדרה וספסלים ובתים אחדים ללא גג, שבצילם נחים המבקרים. שם המצודה כשם המעיין.

במרחק 200 צעדים משם מערבה, ישנו מבצר עתיק אך שמור היטב, כאילו נבנה זה עתה, ללא מבנים נספחים. שער פונה מזרחה והוא נמצא במקום נישא. היקפו 600 צעד סביב. במקום שמונה מגדלי שמירה אך המבצר איננו מאוכלס. בעונת החורף מחזיקים כאן את הכבשים והעיזים של שומרי המצודה.¹⁴

שיח' איברהים אל קליג'ארי אל מדן (1670)

הוא היה תושב העיר מדינה שבחיג'אז, שיצא בשנת 1669 לביקור בדמשק ועבר דרך קוניטרה והגולן. לאחר מכן חצה את הירדן, דרך גשר בנות יעקב, הגיע לכנרת, ואל ח' מינה. אין הוא מזכיר את טבריה החרבה. הוא המשיך בדרכו לעמק יזרעאל, ללג'ון, לערה ולערערה ומשם לקאקון, ג'לג'וליה, ראש העין, לוד ורמלה. זו האחרונה היתה עיר בנויה היטב, לדבריו, הנמצאת במקום מרשים. הוא עומד במיוחד על יופיה, ומזכיר את מסגדי העיר והח'אן המשמש את עולי הרגל. לצידו נמצא אגם קטן הניזון ממי גשמים.¹⁵

עבד אל ראני אל נבולסי (1690, 1693)

אל נבולסי יליד דמשק (1631), היה מיסטיקן ומשפטן. היו לו קשרים טובים עם ראשי השלטון התורכים ובמיוחד עם ראשי הדת. הוא נהג להתארח במדרסות ובמוסדות דת

שונים. בירושלים, בחברון, בשכם ובעזה הוא נפגש עם המופתים והקאדים המקומיים ומציין את שמותיהם. ב־1693 השתתף בירושלים 17 ימים, ומזכיר בה את משפחות דג'אני, עלאמי ואחרות. הוא עלה לרגל לנבי מוסה ביחד עם הקאדי של ירושלים יאתה אללה אפנדי, שהפך לידידו.

אין בספריו תאורים מפורטים רבים על הארץ כפי שהיתה בזמנו. הוא התעניין בקברי הקדושים המוסלמים ובחיי הדת.

הוא לא נזקק לפירמאן ממלכתי כדי לעבור בארץ, בדומה לנוסעים הנוצרים, שסטו מן הדרך הראשית של עולי הרגל. אך מעמדו המכובד לא מנע ממנו להיות חשוף למעשי שוד: בכפר ליד צפת, למשל, ניסו התושבים המקומיים לגנוב את סוסו. עוד הוא מספר על מלחמות קייס וימן בין תקיפים למקומיים בצפון השומרון.

לגבי עזה הוא מעיד, כי מצבה היה עדיין טוב (דבר שהשתנה במהירות לאחר מכן). בזמן ביקורו השני שם, הוא נתקבל יפה על־ידי אחמד צ'לבי אבן בהנאסי, מושל העיר, שבעבר היה תלמידו בדמשק. הוא מספר על "קדוש מקומי" שהצטיין באכילת זכוכית, כלי חימר, אבנים ואדמה, והיה נערץ בשל כך בעיני תושבי המקום. מכפר יעבד הוא מספר על "קדוש" אחר, שהתהלך ערום.

אל נבולסי חיבר שני חיבורים שונים על מסעותיו. הראשון כולל כ־200 עמודים בכתב יד הדנים בירושלים, ובשני – 500 עמ' מחורזים ובהם כ־50 עמ' הנוגעים לארץ־ישראל. כן היה ידוע בזמנו כמחבר פורה בתחום הדת. הוא נפטר ב־1731.¹⁶

נוסעים יהודים בימי הביניים

העליה לרגל היתה, במקורה, מנהג יהודי, שהשתרש בקרב הנוצרים והמוסלמים. אך טבעי הדבר שגם לאחר חורבן הבית, נמשך מנהג העליה לרגל. הוא קיבל את צביונו המיוחד כשיותר ויותר יהודים יצאו לגלות, והעליה לרגל חדלה להיות עניינם של בני הארץ והפכה לנחלת בני הגולה. היא נמשכה חודשים ארוכים והיתה כרוכה בהוצאה כספית גדולה ובסכנות רבות.

מהתקופה שבין חורבן הבית ועד למאה ה-12, שבמהלכה נתגבש אופיה של העליה לרגל, לא נותרו כמעט תאורים פרי עטם של עולי רגל יהודים. בתקופה הביזאנטית נהגו כנראה לעלות לרגל בט' באב, וזאת מאחר שהשלטונות הקשו על העליה לרגל במועדים אחרים. אך לכל המאוחר מראשית התקופה המוסלמית המוקדמת השתדלו עולי הרגל להגיע לירושלים לקראת חודש תשרי. עולה הרגל שראה את ירושלים לראשונה, היה קורע קריעה ושופך את מרי שיחו בתחינה לגאולת עיר הנצח, ולחידוש מלכות בית דוד. בחג הסוכות השתתפו עולי הרגל היהודים בהקפות הר הזיתים, וכן בחגיגות הושענא רבא, שנחוג בירושלים במאה ה-11 כיום של קיבוץ גלויות בזעיר אנפין. כך חודש הקשר כל שנה לא רק עם הארץ אלא גם עם אותו חלק מעם ישראל שהמשיך לשבת בה. מכאן חשיבותה הרבה של העליה לרגל בתולדות העם, בחזקה את הדבקים בישיבה בארץ, שמספרם התמעט ברבות הדורות. מאידך, שמרו תפוצות ישראל על קשר עם ארץ-ישראל.

ואמנם, עולי הרגל באו מכל תפוצות הגולה: מבבל ומספרד, מאשכנז ומצפון אפריקה, מפולין ומיוון, מקרים ומתימן, מפרס ומצרפת. אלא שלא כל מי שיצא לדרך זכה להגיע, ולא כל מי שהגיע, חזר בשלום. רק מעטים מהחוזרים העלו את רשמיהם על הכתב ורק מעטים מהתאורים השתמרו, ועלינו להסתפק בעדויות המעטות ששרדו. הללו נחלקות לשלוש קבוצות: אלה שנרשמו בזמן המסע, אלה שנרשמו אחרי השלמתו ואלה שלא נרשמו בידי עולי הרגל אלא בידי אחרים, ששמעו את הדברים והעלו אותם על הכתב. בדרך אחרונה זו נהגו, למשל, ר' פתחיה מרגנסבורג, ר' יצחק אבן אלפרא (1441) והנוסע האלמוני מקנדיא (1473), שמהם נייחד דברים רק לראשון. הרשימות שנתחברו בדרך זו לרוב אינן מעולות כמו אלה שנרשמו בידי הנוסעים עצמם. ומבין אלה, רב ערכן של העדויות שנרשמו

עולי רגל ספרדים מתפללים בבית הקברות העתיק שבהר הזיתים,
סמוך ליד אבשלום ואל מול הר הבית. צילום של נוסע אלמוני מ-1890

בזמן המסע עצמו, כמו תאוריהם של של בנימין מטודלה, משולם מוולטרה ומשה באסולה.

שלושה תאורים אלה הם אולי היותר חשובים שנרשמו בידי יהודים בכל הזמנים, וזאת בתקופה מוקדמת, שעה שרוב תאורי הנוצרים היה דל יחסית. בימיו של בנימין מטודלה התרבות היהודית בספרד הגיעה למרום שגשוגה, והוא חותם תקופת מסעות ארוכה של סוחרים יהודים ברחבי העולם. משולם מוולטרה ומשה באסולה, שבאו מאיטליה, ספגו מתרבות הרנסאנס, והם מייצגים את הקדמה של ארצות אירופה דאז. לצידם ראוי להזכיר גם את ר' עובדיה מברטנורא, את ר' יוסף דמונטניא, את ר' דוד די רוסי ואחרים, אף הם מבני איטליה במאה ה-15, אלא שאלה עלו לארץ כדי להתיישב בה ולכן לא ניתן לסווגם כ"נוסעים". מאותה סיבה לא כללנו כאן גם את הרמב"ן, את אשתורי הפרחי, ואת ר' שמואל בן שמשון. למשה באסולה נייחד את הדיבור במדור הדן בעולי הרגל היהודים בתקופה העות'מאנית, אך למעשה מוצאו מרקע דומה לזה של ר' משולם מוולטרה, והוא נבדל מיתר הנוסעים היהודים של העת החדשה, שבהם נדון בנפרד.¹

בנימין מטודלה (1173 בערך)

טודלה היא עיר בצפון ספרד, על נהר האברו שבמחוז נבארה, לא הרחק מהרי הפירנאים. מכאן יצא בנימין למסעותיו הארוכים, כנראה עוד בשנות השישים של המאה ה-12. הוא היה סוחר ומתאוריו ניתן לעמוד על התחומים שבהם עסק, ובעיקר סחר במשי. בנימין מטודלה לא היה הראשון שיצא למסעות כה ארוכים. למעשה אין הוא עומד בראשית תקופה אלא בסופה, שכן בין המאות השמינית ל-12 ערכו יהודים מסעות ארוכים וקשרו קשרי מסחר בין מזרח למערב. דווקא סמוך לימיו הגיעה תקופה זו לסיומה, כשערי המסחר האיטלקיות הדיחו את היהודים מנתיבי מסחר אלה. במסעותיו הגיע בנימין לאיטליה, לתורכיה, ליוון, לאנטיוכיה ולארץ-ישראל, שבה השתהה זמן מה. מכאן המשיך לעירק, לעדן, למצרים, לאיטליה, לצרפת וחזרה למולדתו. הוא תאר גם ארצות אחרות, ובהן גם את חצי האי סיני, מכלי שני. תאוריו של בנימין מטודלה מצטיינים במהימנות ובדיוק, בעיקר בכל הנוגע למספרי האוכלוסין, שהם חידוש בתקופתו, ואינם נופלים באמינותם מאלה של חוקרי המאה ה-19. תאוריו מאפשרים לראשונה להתוודע לגודלן של הקהילות היהודיות בערים החשובות. יש בכך מידע שאין ערוך לחשיבותו. להלן נתוניו המספריים לגבי ערי ארץ-ישראל:

שם המקום	יהודים	שומרונים	קראים
עכו	200		
קיסריה	200	200	
לוד	1		
שכם	1,000		
ירושלים	4		
בית לחם	2		
בית גוברין	3		
בית נובה	2		
רמלה	300		
יפו	1		
אשקלון	200	300	40
זרעין	1		
טבריה	50		
עלמה	50		
צור	500		

לא לגמרי ברור אם בנימין מטודלה מתייחס לנפשות או לבתי אב. מקובל להניח כי אלה הם בתי אב, אך לגבי מספרי השומרונים, לפחות, סביר יותר להניח כי מדובר במספר הנפשות.²

אם נקבל את ההנחה שהמדובר בבתי אב – כפי שמתחייב בעיקר ממקומות הישוב הקטנים – אזי יש להכפיל את מספריו בארבע, כדי להגיע למספר הנפשות. מנתונים אלה עולה, שבארץ-ישראל היו בימיו כ-6,000 יהודים, ואולי יותר, אם נניח שהוא לא ביקר בכל המקומות בארץ.³

חשיבות רבה נודעת גם למידע שהוא מביא בדרך השלילה: לגבי שכס, למשל, הוא מדגיש מפורשות שאין בה יהודים. מאחר שהחוקרים היו חלוקים זמן רב בדעותיהם לגבי קדמותו של הישוב היהודי בשכס, גם לנתון זה חשיבות רבה. זאת ועוד, בנימין נחשב למקור מוסמך ביותר, עד כי מקובל לייחס משמעות אף לדברים שאינו מזכיר. הוא אינו מזכיר, למשל, במרכז הגליל ישוב יהודי אלא בעלמה ובגוש חלב, ומקובל להניח, על כן, שלא היה שם ישוב יהודי בזמנו, לא בצפת ולא בכפרי הגליל האחרים. אילולי בנימין מטודלה, היתה מפת הישוב היהודי בגליל במאה ה-12 נראית שונה לחלוטין, שכן ישובים יהודיים מוזכרים שם הן במאה ה-11 והן במאה ה-13. בהסתמכות על מקור מהימן כשלו, מקובל להניח, שהישוב היהודי נכחד תחת הכיבוש הצלבני והתחדש לאחר כיבוש הגליל בידי צלאח א-דין.⁴ אין למעשה נוסע נוסף בכל תולדות ארץ-ישראל שיש לו השפעה דומה על עיצוב תולדות הארץ בעיני המחקר המודרני. באופן דומה הוא השפיע על לימוד תולדות קהילות ישראל ברבות מהתפוצות.

נתוניו מאלפים, בין השאר, משום היותם יוצאי דופן. נוסעים יהודים אחרים בני זמנו נהגו להצטמצם בדיווח על קברים קדושים. העניין באנשים חיים הוא מיוחד כמעט רק לו, ועניינו במספרים ובסטטיסטיקה חריג אף יותר. רק מקץ 750 שנה – במאה ה-19, היה מנהגו של בנימין מטודלה לנחלת כלל הנוסעים, ואפילו אז אין נתוניהם המספריים של מרבית הנוסעים (נוצרים ואחרים) מהימנים כמו שלו.

חשיבותו אינה מצטמצמת במסירת נתונים מספריים בלבד. במקומות רבים הוא מציין, למשל, את שמותיהם של נכבדי הקהילה היהודית, והוא היחיד הנוהג כך. עוד נודעת חשיבות לאופן התמציתי של מסירת המידע, בבחינת מעט המכיל מרובה, ואין שני לו מבחינה זו בין הנוסעים האחרים, יהודים ונוצרים כאחד.

לדוגמא, בתאור צור, אחת הערים החשובות בממלכה הצלבנית (והיחידה שלא נכבשה בידי צלאח א-דין לאחר קרב קרני חיטין, שנים מעטות לאחר ביקורו של בנימין מטודלה):⁵

”ומשם חצי יום לצור החדשה והיא עיר טובה מאד ונמלה נמצא בתוך העיר. ובלילה ישליכו בעלי המס שלשלת של ברזל בין מגדל למגדל ולא יוכל אדם לצאת לא באניה, ולא בשום דבר לגנוב דבר מה מן הספינות בלילה, ולא נמצא כנמל ההוא בכל הארץ. והיא עיר יפה ובתוכה כמו ת”ק (חמש מאות) יהודים, וביניהם חכמים בתלמוד, ובראשם ר’ אפרים מצר דין, ור’ מאיר מקרקשונה ור’ אברהם ראש הקהל. ויש להם שם ספינות ליהודים בים. ושם יהודים אומני זכוכית הטוב, הנקרא זכוכית צור והחשוב בכל הארצות. ושם ימצא הסוכר הטוב, כי שם זורעין אותו ובאין מכל הארצות לקנותו. ועולה אדם בחומת צור החדשה ורואה צור הקדומה אשר כיסה אותה הים רחוקה מן החדשה כמטחוי אבן. ואם ירצה אדם לבא באניה בים רואה המגדלים והשווקים והחוצות והארמונים בקרקע הים. והיא עיר צור החדשה עיר מסחר באים אליה מכל מקום.”

קטע זה מעיד לא רק על השילוב בין מידע כללי על העיר והישוב היהודי שבה, אלא גם על בקיאותו בענייני כלכלה. מקטע זה ודומיו נראה, כי בנימין מטודלה עצמו היה סוחר בעל ידיעות בתחום זה.

הנה כי כן, ראשון הנוסעים היהודים שהותיר בידינו את תאור הארץ, הוא גם החשוב שבהם.⁶

פתחיה מרגנסבורג (בערך 1180)

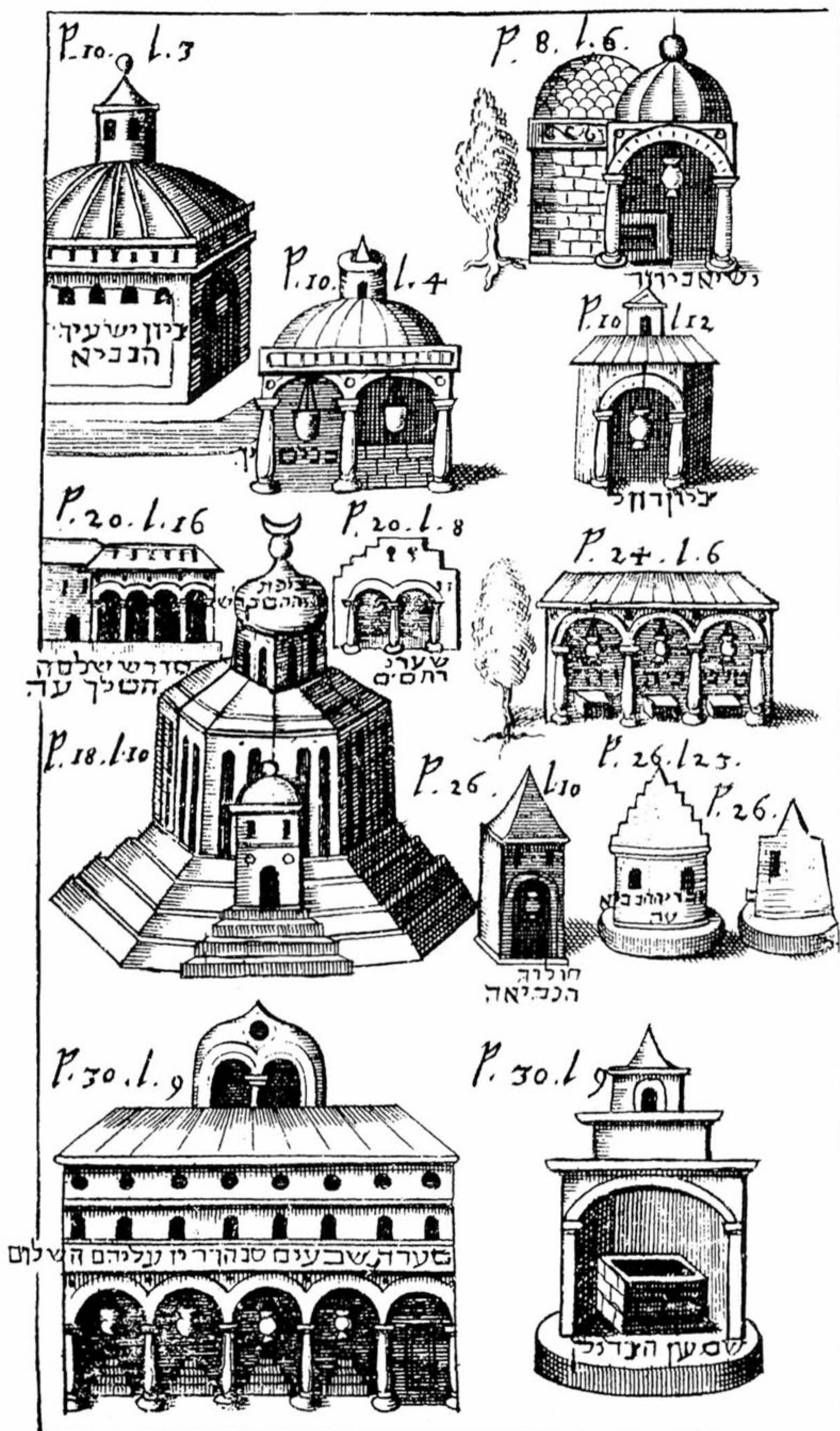
פתחיה מרגנסבורג היה אדם אמיד ובן למשפחה מכובדת. אחיו, ר' יצחק הלבן, שחי בפראג, היה מבעלי התוספות, ואחיו השני היה ר' נחמן מרגנסבורג. הוא יצא למסעו ב-1175 לערך. בהשוואה לספרו של בנימין מטודלה, הרי שתאורו של פתחיה מאכזב, בעיקר במה שנוגע לארץ-ישראל. ספרו גדוש בפרטים על עירק וסוריה דווקא, אך בתאור ארץ-ישראל המידע הוא דל ומקוטע. בירושלים הוא מזכיר את "ר' אברהם הצבע" כתושב היהודי היחיד בעיר. בחברון ביקר במערת המכפלה והוא מביא אודותיה תאור מפורט, אולי המעניין ביותר מביקורו בארץ:

"והנה על המערה היכל גדול שבנה אברהם אבינו, ויש בו אבנים גדולות, שבעה ועשרים או שמונה ועשרים לראש פינה, וכל אחת כמו שבעים אמות. ונתן למי שמפתח בידו של המערה זהב, והביאו לבית קברי אבות, ופתח לו. והנה על הפתח צלם וג' כוכין בפנים, ואמרו היהודים שבעכו: הזהר כי שמו ג' פגרים בתחילת המערה ואומרים: הם האבות, ואינם. ושומר המערה אמר לו: הם. והוסיף לו עדיין זהב להכניסו למערה, ופתח לו ואמר: מעולם לא הנחתי שום גוי ליכנס בזה השער. והביא נרות והכניסו בפנים. וירד במעלות, וקדם זאת המערה מבחוץ ירדו בחמשה עשר מעלות, ובא לתוך מערה רחבה מאד, ובאמצע המערה פתח בקרקע, והקרקע כולו סלע וכל המערות הם בחלל הסלע, ועל אותו פתח שבאמצע מונחים חתיכות ברזל עבים ביותר, ואין אדם יכול לעשות כזה אם לא מלאכות שמים. ורוח סערה יוצאת מן הנקבים שבין ברזל לברזל. ולא היה יכול לבא בנרות שם, והבין ששם האבות והתפלל שם. וכשהיה שוהה על פי המערה היה רוח סערה יוצא ומשליכו לאחוריו."

בדרך כלל עיקר עניינו בקברי צדיקים, אך אפילו בתחום זה אין הוא מרבה לפרט לגבי ארץ-ישראל. בה בעת, הוא מביא תאור נרחב למדי בנושא זה בעירק. בטקסט שלו קיימים דילוגים משונים ללא הסבר, ממקום למקום. אין הוא עומד על כך, למשל, שהוא עובר מאזור המצוי תחת שלטון מוסלמי לאזור שבידי הצלבנים. יתכן שהחסר נגרם בחלקו בעבודת העריכה שנעשתה בידי ר' יהודה החסיד מפראג, בשנת 1200 בערך, שבמהלכה הושמטו פרטים שעניינם נושאים כלליים ולא יהודיים. חלק אחר מן הליקויים יש לייחס ודאי לפתחיה עצמו. נוהגים אמנם להזכירו לצד בנימין מטודלה, אך דווקא ליקוייו של ה"סיבוב" לפתחיה באים ללמדנו להעריך את יתרונותיהם של "מסעות" בנימין.⁷

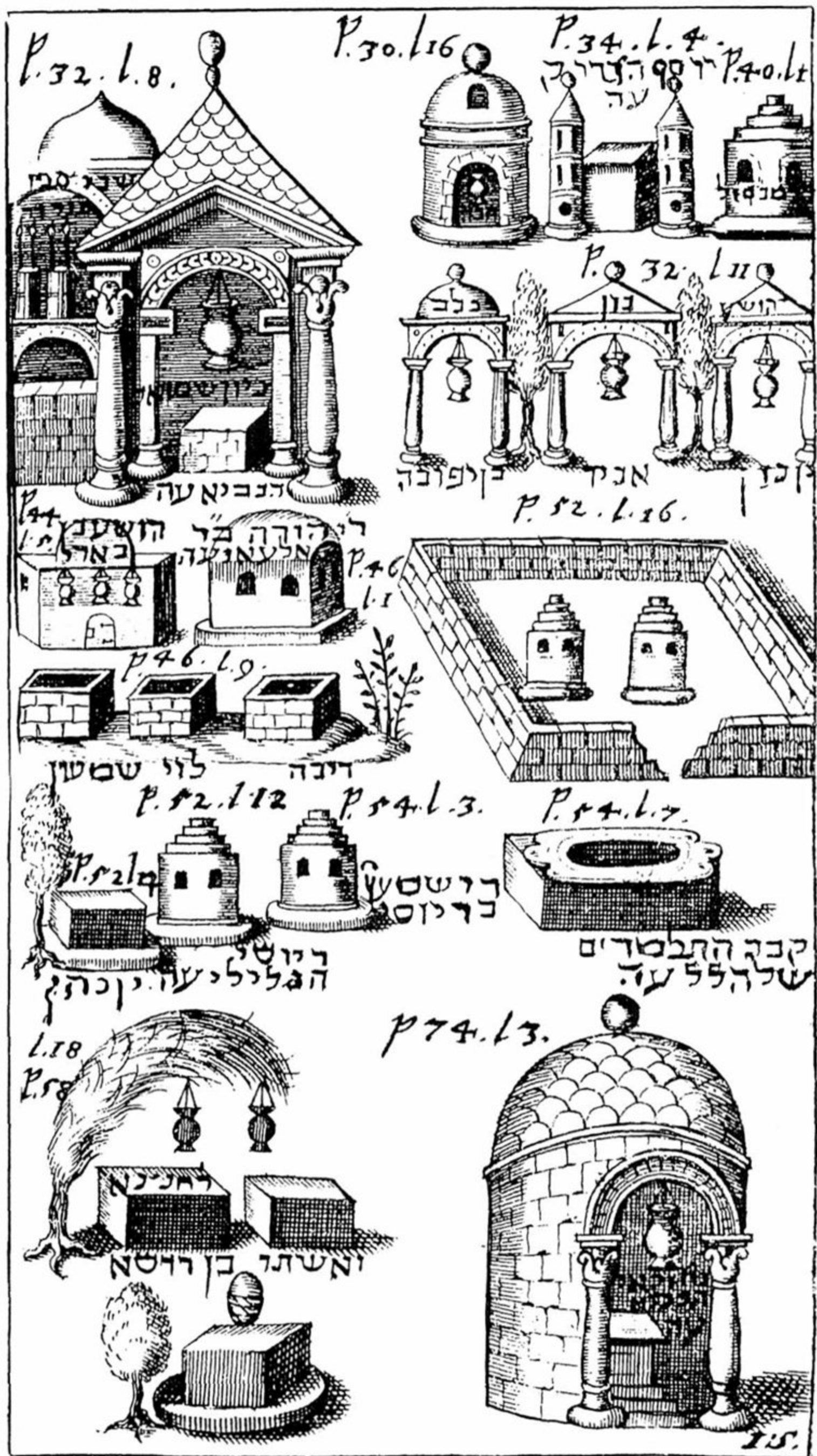
יהודה אלחריזי (1218)

יהודה אלחריזי (1170 – לפני 1235), יליד ספרד המוסלמית, היה בן למשפחה אמידה שירדה מנכסיה. הוא חי חיי נדודים, ואת עיקר פרסומו רכש בעבודתו הספרותית. תחילה תרגם אחדות מעבודותיו של הרמב"ם לעברית, אחר כך את ספר המקאמות של המשורר הערבי

אתרי עליה לרגל וקברי קדושים יהודיים (מתוך "יחוס אבות", שנדפס במאה ה-17)

אלחריזי. עבודה זו עוררה אותו לכתוב ספר מקאמות עברי מקורי וכך נולד ה"תחכמוני". זהו סיפורו של קבצן נודד שיש בו מן התלמיד החכם והליצן כאחד וקורטוב של נוכל, שעמו מזדהה אלחריזי עצמו. תחכמוני הוא שהקנה לאלחריזי את מקומו בתולדות הספרות העברית. את החומר עבורו אסף במסעותיו, שרובם נערכו בשנים 1216-1230.

תחילה עבר להתגורר בדרום צרפת, ומשם הגיע לארץ-ישראל, לסוריה, לעירק, בדרך הים למצרים ודרך יוון ואיטליה חזרה למולדתו, ספרד. הביקור בארץ-ישראל תופס מקום מכובד בעבודתו ומוקדשים לו השערים כ"ח, וחלק ממ"ה ומנ'.

לגבי תולדות הישוב היהודי חשיבותו רבה, שכן זהו אחד המקורות החשובים ביותר בתקופה שבה חודש הישוב היהודי בירושלים, בצפת ובמקומות אחרים, לאחר שעברו מהצלבנים לידי המוסלמים. כדבריו: "מיום לכדוה ישמעאלים, שכנוה ישראלים". בירושלים הוא מזכיר אחדים מן המתישבים היהודים החדשים שעלו שבע שנים לפני כן מצרפת ומאנגליה. לדברי אלחריזי, צלאח א-דין עצמו עורר את היהודים לעליה:

"...ויצו להעביר קול בכל העיר
אל כל רב וצעיר
לאמור: דברו אל לב ירושלים
לבא אליה כל הרוצה מזרע אפרים
אשר ישאר מאשור וממצרים
והנדחים בקצה השמים
ויתקבצו מכל פאה אליה
וחנו בגבולותיה".

לפנינו ידיעה שאין לה סימוכין משום מקור אחר. ברם, קיים תמיד החשש להסתייע בעבודה ספרותית כמקור היסטורי נאמן (שכן לא לכך היא נכתבה). הוא הדין בהתייחסות למידע שמביא אלחריזי אודות יהודי עכו:

"כולם ריקים עמי ארץ
אין בהם גודר גדר ועומד בפרץ".

וזאת, דווקא בזמן שבעכו ישבו אנשי תורה כגון ר' שמשון משנץ, גדול בעלי התוספות בדורו, ואחיו, ר' יצחק, ואחרים. כלומר, לא נראה שיש לקבל כאן את דבריו של אלחריזי כפשוטם. ואולי יש לראות בהם רמז לאותו סכסוך מתמשך במאה ה-13, בין מצדדי הרמב"ם ומתנגדיו, שקיבל דווקא בעכו צביון עדתי מובהק, כאשר נגד כתבי הרמב"ם יוצאים חוצץ עולים מצרפת בעיקר, ומגינים עליהם יהודים מבני עדות המזרח.⁸

על סכסוך חמור במיוחד מוסר אלחריזי גם בדבריו אודות יהודי ירושלים:

"כי אנחנו יראים לרע המעשים הנעשים בה
ומן החמס והרשע אשר בקרבה
ואש השנאה והמחלקת
אשר בה דולקת
ולבות שוכניה חולקת.
כי כלם הם רשעים
ואכזרים וקשים
וכל איש יבקש רעת חברו
האב שונא לבנו בכורו

והבן להורו.
הבנים מלקטים עצים
והאבות להבעיר האש רצים
וכל המעשים בלבבות שנים
ואין בהם עושים לשם שמים
כל הלבבות נחלקות
עד קראתי שם העיר סלע המחלקת."

גם כאן קשה לדעת אם המצב בקהילה היהודית היה באמת כה חמור כפי שהוא גורס, או שמא אחריו מתארו בצבעים קודרים מדי, אולי במלאכת המליצה הפיוטית, ושמא התרשם לשלילה ממעשי התככים בקרב הקהילה היהודית בירושלים, אף שודאי לא היה בכך דבר יוצא דופן, מלבד עצם הציפיה לדבר שונה בעיר הנצח.
מאידך, במקרים אחרים הוא מפליג בשבחם של ירושלים וארץ-ישראל, והוא נותן לכך ביטוי בשיריו, כמו ב"שלום לעיר שלם", או "לציון שאפה נפשי ורוחי".⁹

משולם מוולטרה (1481)

משולם מוולטרה היה בן למשפחה עשירה שעסקה בבנקאות בערים האיטלקיות בולוניה, פירנצה, פיזה וכן וולטרה.¹⁰ שם משפחתו נגזר דווקא מן הקטנה שבהן, וולטרה. הוא השתייך לחוג משכילים, שספג מרוח הרנסאנס, ועמד בקשר מכתבים עם לורנצו לבית מדיצ'י, מושלה בפועל של פירנצה, שחצרו שימשה מרכז לניצני הרנסאנס.¹¹
לארץ-ישראל יצא משולם למטרות מסחריות ואולי גם בעקבות נדר שנדר בשעת משבר, דבר שכיח למדי בעת ההיא. הוא יצא מנמל נאפולי באנייה גנואזית. יחסי האיבה שבין ערי המסחר האיטלקיות מצאו את ביטויים שעה שאנייתו הותקפה על-ידי שתי אניות ונציאניות. הקרב הימי מתואר בפרוטרוט בידי משולם: האנייה הגנואזית כמעט שהצליחה להוריד למצולות את הקטנה שבאניות הוונציאניות, אך ברגע האחרון השליכו מן האנייה הגדולה יותר שרשראות ברזל לאנייה ועלה בידם לגרור אותה. לאחר מכן עלה בידי שני הצדדים הניצים להצית זה את מפרשו של זה ולשרוף אותם. אך עמדו לרשותם גם משוטטים והם יכלו להמשיך להשיט את ספינותיהם. לפי משולם נהרגו 63 מאנשי האניות הוונציאניות ועשרה אנשים מן הגנואזים. אך הקרב נסתיים בפשרה ואנייתו המשיכה בדרכה.

משולם ביקר תחילה במצרים והוא עומד בהרחבה על מצב הקהילות באלכסנדריה ובקהיר. ממצרים עבר דרך מדבריות צפון סיני לארץ-ישראל. הוא ובני לווייתו לבשו לבוש מקומי עם מצנפת לבנה לראשם, בבחינת עדות להיותם מוסלמים. זאת לא כדי להסתיר את יהדותם מראש השיירה (שידע את זהותם), אלא כדי לשלם מס מופחת, שממנו נהנו המוסלמים. בעקבות זאת היה עליהם גם להתנהג כבני המקום, כמו אכילה תוך כדי כריעה על הארץ וכד', והם עשו זאת בהצלחה. ברם, הם התקשו להבין את בני שיחם הערבים. למטרה זו שכר משולם את שרותיו של מתורגמן יהודי, שתפקידו היה להשיב במקומם. אך בתחנת המכס הראשונה לא הועילה התחבולה, ובשעת גביית המס בא-צלחיה נחשפה יהדותו של משולם. מפקד השיירה הציל את משולם מאי נעימות בטענה שמדובר בעבדו האישי, אף שהוא אמנם יהודי: "והצילנו מידם בכח, אף כי היו צעקות גדולות ביניהם".

לאחר מכן, על מנת לא לחלל שבת, נאלצו משולם ובני לווייתו להיוותר מאחור ולהמשיך דרכם עם שיירה אחרת. במאה ה-15 שימש סיני אזור מעבר חשוב לשיירות סוחר מאירופה למזרח הרחוק. רבו בו השיירות, ולא היה קושי להתלוות לשיירה אחרת. שנים לא רבות לאחר מכן השתנה המצב, והמסחר בין אירופה למזרח עבר לנתיבים אחרים, וחצי האי סיני איבד מחשיבותו.¹²

בהגיעו לארץ-ישראל עבר משולם באחדות מעריה העיקריות, כגון בעזה, בחברון ובירושלים, ובכל מקום הוא עמד על מספר היהודים ומצבם הכלכלי. כאיש מסחר מנוסה הערותיו הן נוקבות וענייניות. כך, למשל, הוא מבדיל בין שלושת סוגי הדבש שמוכרים בירושלים. מעניינות גם הערותיו אודות האנשים שפגש. על מנהיגי היהודים והמוסלמים הוא מעיר, למשל, שאחד מנכבדי הקהילה היהודית שבעזה, הוא "כבד פה מעט". הוא גם עומד על מנהגי האכילה בירושלים: "והם הישמעאלים וג"כ היהודים, חזירים באכילתם, כי כולם אוכלים בכלי אחד באצבעות". על חיי האישות של ערביי ירושלים הוא מספר:

"והיו לוקחים עשרים ושלושים נשים ככל אשר יחפצו... כשהיא הרה הישמעאלים אינם נוגעים אותה עד אחר שתלד שני חדשים, בהיות כי עוון גדול הוא בדתם לשפוך זרע לבטלה אפילו עם נשיהם. וכל הבנים והבנות הילודים האלה היא חייבת במזונותיהם ובכסותם. על כן הן כולן זונות מפורסמות".

על מצב הבטחון הרעוע עמד משולם בדרכו מחברון לירושלים. לא עברו שם שיירות והיה עליו לשכור שני מלווים ממלוכים ממושל העיר. הללו הוכיחו את נאמנותם כאשר שודדים מקומיים ניסו לארוב לקבוצה של משולם. הם אף צירפו אחד משלהם לשיירה. אך כשהלה התרחק מהקבוצה כדי להזעיק את שותפיו, עקבו אחריו הממלוכים. מתורגמנו היהודי של משולם הלך בעקבותיהם והקשיב לשיחה ביניהם:

"...נהרגם וניקח את סוסייהם, ואת כל אשר להם, וחלק כחלק נאכלו, כי עשירים גדולים הם, ומי יבקשם מידינו. אז השיבו הממלוכי: אל תחשוב כזה, כי עלינו לשמור אותם, כי אדוננו הנייפו (המושל) מחברון הפקידם עלינו למסור דין וחשבון מהם. אז השיב הממזר: תאמרו לנייפו מחברון כי עזבתם אותם סמוך לירושלים, או כי קמו עליהם הערבים והרגום (כלומר, הבדווים), וכי ברחתם. בסוסייהם הטובים רדפו אחריכם בהיות כי הכירו שאתם ממלוכים ולא יכולתם להושיע אותם ואתם נקיים".

אך הממלוכים שמרו אמונים למשולם והביאוהו בשלום לירושלים. הם קיבלו כמובן בקשיש גדול מידו וזכו להוקרתו. אך לאור נסיונותיהם של נוסעים מאוחרים יותר, יש להביא בחשבון אפשרות שכל העניין היה מבוים על מנת לזכות בתשלום גבוה יותר עבור שירותיהם.

משולם חזר לאיטליה אך לא היתה זו נסיעתו האחרונה.¹³ בשנת 1487 פגש בו מפרש המשנה הנודע, ר' עובדיה מברטנורא, כששניהם הפליגו באותה אנייה מזרחה. ר' עובדיה מוסר כי אחד המלחים העליב את משולם, וזה התלונן אצל קברניט האנייה שהכיר כנראה במעמדו החשוב של משולם וציווה להלקות את אותו מלח. משנוכח שאין מלקים אותו בכוח הדרוש, תפס הקברניט בעצמו בשוט "והכהו כדי רשעותו", כדברי ר' עובדיה. אלא שהדבר עורר את חמת יתר הנוסעים הנוצרים על היהודים, ומשולם העדיף לעבור לאנייה אחרת שהפליגה לקושטא. וזוהי הידיעה האחרונה אודותיו.¹⁴

הצליינות הנוצרית בזמן מסעי הצלב

בתקופת מסעי הצלב נפתחו שערי ארץ-ישראל בפני עולי הרגל הנוצרים. הללו שבו והיו לאדוני הארץ, והמגבלות שהוטלו על עולי הרגל הנוצרים במשך 450 שנה הוסרו. תנועת העליה לרגל אף ניזונה מההתלהבות שעוררו מסעי הצלב, ואלפי עולי רגל זרמו לארץ-ישראל. הם היו למשענת חשובה בממלכה הצלבנית, מבחינה בטחונית וכלכלית כאחת. ממלכת הצלבנים, העניה במוצרי יצוא, נשענה במידה רבה על תנועת הנוסעים ועולי הרגל, והכסף שהללו הביאו עמם מאירופה סייע בקיומה ובאחזקתה. למלך ירושלים היתה אף הזכות לקבל שלישי מהתשלום ששילם הצליין עבור הפלגתו לארץ, וכן את רכושו אם נפטר בה מבלי להשאיר צוואה. רוב הצליינים הגיעו לארץ-ישראל כדי להגן על הממלכה הנוצרית ולהילחם במוסלמים. הם תגברו בכך את שורותיו המדולדלות של הצבא שעמד לרשות ממלכת ירושלים. לעתים הם השתתפו בכיבוש ערים נוספות, כגון עכו, צור וצידון, ולעתים אף הממלכה כולה היתה נתונה בידיהם. כך קרה לאציל קונרד ממונפרה, שהגיע בדרך מקרה לצור והגן עליה בהצלחה נגד צבאות צלאח א-דין לאחר המפלה בקרני חיטין. היתה זו העיר היחידה בממלכת ירושלים שלא נפלה לידי המוסלמים. היא שימשה, על כן, בסיס להתחדשותה של הממלכה ולהמשך קיומה במשך מאה שנים נוספות. עולה הרגל בתקופה הצלבנית לא היה תייר בלבד, אלא היווה חלק בלתי נפרד מתהליך ההאחזות הנוצרית בארץ הקודש. מבחינה זו ניתן לראות את מאתיים השנים לקיומה של הממלכה הצלבנית כתור הזהב של עולה הרגל הנוצרי.

אין להסיק מכאן שחיי עולי הרגל היו קלים. היה עליהם לצאת את מולדתם המושלגת (אנגליה, צרפת, גרמניה או סקנדינביה) ולהגיע בעוד מועד לנמלי ההפלגה העיקריים – ונציה, גנואה, פיזה ומרסיי – כדי להפליג לקראת חג הפסחא הנוצרי (הפלגה משנית התקיימה בסוף הקיץ). עולי הרגל הפליגו בספינות רעועות של התקופה (בנות 500 טונות בערך, שאורכן לא עלה בדרך כלל על 20 מ'), בצפיפות נוראה כדי 1,000 נפש, בנוסף לצוות של יותר מ-100 ספנים בספינות הגדולות. קשה לתאר את הדוחק, הלכלוך והצחנה באניות אלה, שחסרו את השרותים ההיגייניים המינימליים. גם המזון היה חד גוני מאין כמוהו, וכלל בעיקר צנימים ומים, מעט

תמונה דמיונית של מסע הצלב מאירופה לירושלים

גבינה, קטניות, ולעתים רחוקות מעט בשר חזיר ממולח. התפריט הדל שחסרו בו הוויטמינים החיוניים ביותר, הפחית את כוח עמידתם של הנוסעים, ואף גרם למחלות. עולה רגל שביקש ליהנות ממזון משובח יותר, הביא עמו צידה משלו – יין, ירקות ובעיקר תרנגולות חיות שנשמרו בכלובים מיוחדים. הפלגה בת שישה שבועות בתנאים אלה לא היתה עניין של מה בכך.

גם לאחר שעלה לחוף, לא שפר עליו גורלו של עולה הרגל. נמלה העיקרי של הממלכה הצלבנית, עכו, היה מפורסם בשחיתות המידות שלו. העיר המתה זונות ונוכלים מכל הסוגים, שביקשו לנצל את עולה הרגל התמים. עכו היתה עיר ענק במושגי אותם ימים. חיו בה כ-40,000 תושבים ויותר, כגודלה של לונדון בערך. התרכזו בה פעולות מסחר וכספים שהקיפו את אירופה כולה, כמו גם את המזרח. עולי הרגל לא התעכבו בה ויצאו ממנה לביקור בארץ: נתיב אחד כלל את נצרת, הר תבור, כנרת, שכם וירושלים. נתיב שני עשה דרכו לאורך החוף דרומה ליפו ומשם לירושלים.

לאורך הדרך פקדו הנוסעים מקומות מקודשים שונים ומשונים, שאחדים מהם התפתחו כאתרי תיירות רק בימי הביניים, כגון פולחן טוביהו בצפת, או מקום קבורתה של אופמיה הקדושה ליד המבצר הטמפלרי בעתלית (למעשה היא נפטרה בחלקדון הרחוקה), או פולחן קתרינה הקדושה לרגלי הר סיני. ביפו התפרסם אולי המשונה שבכל האתרים האלה: המזח של יעקב, על שמו של אחד משליחיו של ישו, שגופתו כרותת הראש הפליגה כביכול מכאן לספרד הרחוקה – שם הפך שליח זה, על אף חסרון ראשו, לקדוש לאומי נערץ.

האתרים שהתקדשו בתקופה זו שימשו בסיס ל"גיאוגרפיה הקדושה" של ארץ-ישראל במשך מאות בשנים לאחר מכן. רבים מהם איבדו מחשיבותם בעקבות הביקורת המדעית של המחקר המודרני.

קיים פער בין מספרם הרב של עולי הרגל והספרים המעטים שחיברו. אף רמתם של הספרים היא לרוב דלה ונופלת בהרבה מאיכותו של חיבור כגון זה של בנימין מטודלה, למשל. אין להסיק מכאן שלא נכתבו יצירות חשובות בממלכה הצלבנית, וראיה לכך עבודתו ההיסטורית המונומנטלית של וילהלם, הארכיבישוף של צור, עבודתו המעניינת של בישוף עכו, יעקב מוויטרי, וכן עבודות גדולות וחשובות בתחום המשפט והחוק. ברם, ספרי מסע של ממש הם נדירים למדי. נתייחס להלן רק לעבודותיהם של עולי רגל ולא של צלבנים מן השורה, כגון המלכים והרוזנים שנטלו חלק במסעי הצלב השונים, החורגים מתחום ספרות הנוסעים.¹

זוולף והאסון בנמל יפו (1102, 1103)

זוולף (Saewulf) היה סוחר אנגלי שיצא לירושלים כדי לכפר על עוונותיו. עד למסעי הצלב הפליגו עולי הרגל לרוב דרך נמלי מצרים. זוולף יצא לארץ שלוש שנים בלבד לאחר כיבוש ירושלים בידי הצלבנים, אך כבר חל שינוי בדרכו. מדרום איטליה הוא הפליג לאיים היווניים שבים האגאי ומשם לרודוס ולקפריסין. בהמשך נקלעה אנייתו לסערה שנמשכה שבעה ימים רצופים, ונוסעיה כמעט נאלצו לחזור למקום מוצאם. אך ביום השמיני שככה הסערה והאניה הגיעה לנמל יפו. זוולף מעיד:

"ביום שהגענו לנמל אמר לי מישהו (חושבני כי בהשראה עליונה): 'אדוני, רד לחוף היום, פן תתחדש הסערה ותמנע ממך את האפשרות לרדת מחר'. כששמעתי זאת אחז בי לפתע רצון עז לרדת לחוף. שכרתי סירה והפלגתי בה, עם כל מלווי, אך לפני שהגעתי לחוף החל הים לגעוש והסערה התחדשה בכל עוצה. ירדנו, בעזרת האל, מבלי שיאונה לנו כל פגע, ונכנסנו לעיר עיפים ורעבים. שכרנו מקום באכסניה ושכבנו לישון. בבוקר הבא כשחזרנו מן הכנסיה, שמענו את שאון הים, וצעקותיהם של אנשים וראינו כי כולם נבוכים ומבוהלים. ירדנו עם יתר הקהל לחוף הים וראינו את הגלים עולים לגובה של הרים וגופות רבות מספור של נשים וגברים שטבעו בים היו פזורות לאורך החוף ושרידי אניות נראו צפים מכל עבר. לא נשמע דבר פרט להמיית הים וקול ניפוץ האניות, שהחרישו את זעקות האנשים. אנייתנו, שהיתה גדולה וחזקה במיוחד, נשארה עדיין קשורה לעוגן שלה, וכך גם אניות ספורות אחרות טעונות תבואה, סחורות ועולי רגל, אך הן טולטלו כדבעי על-ידי הגלים! היאך נתמלאו צוותיהן אימה! היאך השליכו את הסחורות לים! עינו של מי שהסתכל במראה זה יכולה היתה להימנע מדמעה? לא עבר זמן רב והאניות נעתקו מעוגניהן מעוצמת הגלים, שטלטלו אותן מלמעלה למטה והן הושלכו לסלעים, שם טולטלו קדימה ואחורה עד שנופצו לרסיסים. עוצמת הרוח לא איפשרה להן לחזור ללב ים, והחוף המשוני לא איפשר להן למצוא מעגן מבטחים. איבדנו כל תקווה באשר לחיי הספנים ועולי הרגל. מהם שנשארו בספינות בעוד שאחרים נאחזו בתרנים או בקרשים. רבים היו במצב של הלם, וכך טבעו מבלי שניסו להציל את חייהם. ראשי אחדים (אף שזה נשמע בלתי אפשרי) נכרתו על-ידי קרשי האניות שאליהן נצמדו, ואחרים נסחפו ללב ים עם חתיכות העץ שבהן נאחזו, במקום להגיע באמצעותן לחוף. אפילו אלה שידעו לשחות לא אזורו כוח להילחם בגלים ורק מעטים, שבטחו בכוחם, הגיעו לחוף בעודם בחיים. וכך, מתוך שלושים אניות גדולות... אך בקושי נותרו שבע מהן שלמות כשעזבנו את החוף. יותר מאלף בני אדם משני המינים נספו באותו יום".

גם המשך מסעו של זוולף היה רצוף סכנות. בדרך לירושלים ארבו להם חבורות של שודדים מוסלמים, ורבו גופות עולי הרגל שנהרגו מבלי שניתן היה לקוברם באדמה הסלעית:

"בדרך זו לא רק העניים והחלשים אלא גם העשירים והחזקים עומדים בפני סכנות חמורות. רבים נפגעים בידי הסרצנים ורבים עוד יותר מחוסר ומצמא. רבים מתים מחוסר מים ורבים אף יותר – משתיה מופרזת".

לדבריו נהרסו חברון ובית לחם בידי המוסלמים. אך ביתר הערים שביקר – ירושלים, נצרת וטבריה, לא עברו עליו הרפתקאות מיוחדות. ברם, משחזר שנה לאחר מכן לארץ, הפליג לאורך החוף, אך לא העז לשוט בדרך המקובלת מחשש אניות המוסלמים. בין חיפה לעכו השיג אותם צי מוסלמי בן 26 אניות. שתיים מן הספינות הנוצריות הצליחו לחמוק לקיסריה:

“הסרצנים הקיפו את אנייתנו מכל עבר, כמטחוי קשת, ושמחו לשלל העשיר כל כך. אך אנשינו, שהיו מוכנים למות למען ישו, אחזו בנשקם ונערכו במהרה בחלק המבוצר של הסיפון. יצוין כי אנייתנו נשאה מאתיים חיילים. לאחר שעה ערך מפקד צי האויב התייעצות ושלח מלח שיטפס לראש התורן על מנת שידווח על מצבנו. כאשר שמע על עמידתנו הנחושה, הם הרימו את מפרשיהם והמשיכו לדרכם”.

שלוש מאניות האויב נפלו לאחר מכן בידי הכוחות הנוצריים שביפו. המשך דרכו עברה ללא הפתעות והוא שב בשלום לאנגליה.²

ראש המנזר הרוסי דניאל (1106, 1107)

בעוד שעולי הרגל ממערב אירופה הזדהו עם הכובשים הצלבנים, ביקוריהם של עולי הרגל מהכנסיות המזרחיות לוו בתחושת ניכור. מסעי הצלב הם שהנציחו למעשה את הפילוג בין הכנסיה הקתולית שבראשה עמד האפיפיור, לבין הכנסיה האורתודוקסית שמרכזה היה בקושטא. הדבר נבע, בין השאר, מהדחת הפטריארכים והבישופים המקומיים (האורתודוקסים) והחלפתם באנשי כמורה קתולים מקרב הכובשים. מעניין שלא ניתן למצוא הד לסכסוך זה בכתבי ראש המנזר הרוסי דניאל, אף שעיקרם מתמקד במקומות הקדושים. יש עניין בתאורו, שכן הוא מביא פרטים רבים אודותם, לפני התוספות הצלבניות למבנים. חשיבות מיוחדת מבחינה זו נודעת לתאור כנסיית הקבר. הפרק המרתק ביותר מתייחס לתאור טקס האש הקדושה שנחוג בזמנו בנוכחותו של שליט ירושלים הצלבנית, בלדווין הראשון. הקהל הרב נשא תפילה במשך שעות ארוכות, אך חרף כל המאמצים האש הקדושה לא הופיעה. ואז –

“בסוף השעה התשיעית, כשהוחל בשירת המזמור המתאר את מעבר ים סוף, עבר ענן קטן ממזרח, נעצר מעל לקאפלה הפתוחה של הכנסיה וגשם קל ירד על הקבר הקדוש והרטיב אותנו ואת העומדים מתחת למבנה הקבר [הכיפה פתוחה במרכזה, כביטוי לתחיית ישו]. באותו הרגע נגה באחת האור הקדוש על כנסיית הקבר, והאיר בזוהר מפחיד ונהדר. ההגמון, ואתו ארבעה דיאקונים, פתח את דלתות קאפלת הקבר, ונכנס לתוכה ובידו נר ארוך, שאותו נטל מידי הנסיך בלדווין, כדי להדליקו ראשון מן האש הקדושה. הוא החזירו לידי הנסיך, שתפס את מקומו קורן מאושר, בהחזיקו את הנר בידו. מנר הנסיך הדלקנו כולנו את הנרות שבידינו”.³

מלבד דניאל ביקרו עולי רגל רוסים אחרים בארץ בתקופת מסעי הצלב, ומהם שהותירו תאורים רבי עניין. כך, למשל, דנטון, ארכיהגמון העיר נובגורוד, שביקר בארץ ישראל בשנת 1200. אך תאורו איננו חשוב במיוחד.⁴ לעולי הרגל הרוסים המאוחרים נתייחס בפרק נפרד בהמשך.

מלך נורבגיה, סיגורד (1110, 1111)

בסקנדינביה רווחה מסורת קדומה של נסיעות למזרח, כדי לשרת שם במשמר הקיסר הביזאנטי. לאחר כיבוש ירושלים בידי הצלבנים התארגן בממלכת נורבגיה מסע גדול בראשות סיגורד, אחד משלושת האחים, מלכי נורבגיה דאז, שלא מלאו להם עדיין 20 שנה. המשלחת הפליגה בשישים אניות והתעכבה בדרכה באנגליה, בספרד ובסיציליה. בארץ

עגנה המשלחת בעכו ויצאה משם לירושלים. הכרוניקה של מלכי נורבגיה מתארת את קבלת הפנים שנערכה לסיגורד בירושלים:

”כשבִּלְדוּוֹיִן... שמע שהמלך סיגורד יבקר בעיר, הוא ציווה להביא בדים יקרים ולפרוש אותם על הדרך. ככל שהלך וקרַב לעיר כך היו הבדים יקרים יותר. בלדוּוֹיִן אמר: ‘עליכם לדעת שמלך מפורסם מהצפון בא לבקרנו. מעשיו ופעולותיו ידועים, ונקבל, על כן, את פניו בכבוד הראוי לו. אגב כך נתהה גם על מעמדו וכוחו האמיתיים. והיה אם ירכב הישר לעיר, מבלי שישיט את ליבו להכנות המפוארות, אדע שיש לו די והותר מכך בממלכתו. מאידך, אם ירכב בצד הדרך, לא אתרשם במיוחד מהדרו בבית’. עתה רכב המלך סיגורד בפאר רב לעבר העיר. וכשראה את ההכנות המפוארות הוא רכב ישירות מעבר לבדים, ואמר לאנשיו לנהוג כמוהו.”

קבלת הפנים היתה, לפי אותה כרוניקה, מפוארת ביותר.

על אף אופיו האגדי של הסיפור, אין לפקפק בעצם ביקורו של סיגורד ומלוויו הנורבגים, המוצא את אישורו גם במקורות אחרים. האירוח לא בוזבז לריק, והנורבגים סייעו, בין השאר, ללכוד את צידון מידי המוסלמים (בשנת 1110). היה זה הביקור המלכותי הראשון בממלכה הצלבנית, אך לא האחרון. אלא שדמויות כריצ'רד לב הארי ואדוארד הראשון, מלכי אנגליה, פיליפ אוגוסט השני ולואי התשיעי, מלכי צרפת, מילאו תפקיד פעיל מדי בתולדות ירושלים, מכדי להתייחס אליהם כאל עולי רגל.⁵

הכומר יוחנן מוירצבורג (בערך 1165)

איש כנסייה גרמני זה מתאר בעיקר את המקומות הקדושים בארץ. לדבריו ירושלים נמצאת במרכז העולם (דעה מקובלת בעולם הנוצרי באותה עת, כעדות מפות התקופה). הוא מתאר את כיפת הסלע שהוסבה לכנסייה נוצרית, מעוטרת בפסיפס מפואר (האריחים הנראים כיום הם מראשית התקופה העות'מאנית). בבניין כתובות לטיניות, שאודותן הוא מרחיב את הדיבור. מושב מסדר הטמפלרים היה במסגד אל אקצא, בעוד שהסוסים הוחזקו ב"אורות שלמה". לדבריו היה שם די מקום ל-2,000 סוסים או ל-1,500 גמלים. אודות אבירי המסדר הוא מוסר כי שמם, שנישא בפי כל, הוכתם. הוא רומז בכך לשמועה שהצלבנים קיבלו שוחד מהמוסלמים במסע הצלב השני, כדי שיסירו את המצור מעל דמשק.

הוא מספר על חג מיוחד שנחוג בכנסיית הקבר, לזכר כיבוש ירושלים בידי הצלבנים. שלושה ימים לאחר מכן נחוג יום הזכרון לשליטה הצלבנית הראשון של ירושלים, גודפרי מביוון. יוחנן קובל על כך שהלה לא הוכר ככובש ירושלים, אל נכון בשל מוצאו הגרמני, והצרפתים נטלו הילה זו לעצמם. לדוגמא הוא מתייחס לקברו של אביר גרמני בשם ויגר המצוי בכנסיית הקבר. הצרפתים מחקו שם את הכתובת הגרמנית המקורית ורשמו במקומה כתובת צרפתית. כאות מחאה חרט יוחנן על הקבר את המלים הבאות בגרמנית: “לא צרפתים, אלא לוחמים נועזים יותר, הגרמנים, הם שהצילו עיר זו משלטון הכופרים. ויגר היה גרמני (והצרפתים יודעים זאת). גרמנים היו גם גונטרם וגם הדוכס גודפרי ואין כל קושי להוכיח את אמיתות דבריו!”

בכך מתגלית לפנינו בירושלים אותה איבה ששררה בין הגרמנים לצרפתים, שלימים נודעה לה השפעה רבה על תולדות אירופה.⁶

המשורר פריידנקס (1228/9)

פריידנקס (Freidanks) היה גרמני, ממשותתפי מסע הצלב של הקיסר פרידריך השני. הוא מוסר את רשמיו בחרוזים. בזמנו היתה עכו מרכז הממלכה הצלבנית, מבחינה מינהלית, מסחרית ותרבותית. הוא מקדיש לה את כל שיריו ומתארה בצבעים קודרים. בעיניו עכו היא מעין מלכודת שברשתה נופלים נוסעי הצלב הבלתי זהירים. כאן ישדדו את כספם, יעלבו בהם, ואולי אף ימצאו בה את מותם. לעומת האידיאלים הצרופים של נוסעי הצלב המוקדמים, הוא מתאר את המציאות של עיר עשירה זו, שרבים מתושביה הם מוסלמים – אויביו. בעכו רווחות כל לשונות המזרח, בעוד שהשפה השגורה בפי הצלבנים אינה מובנת. שירתו של פריידנקס מבטאת את התנכרות נוסעי הצלב ליציר כפיהם – ממלכת ירושלים. שירתו שונה משירי ההלל שנכתבו בדרך כלל על מסעי הצלב, וטבוע בה חותם של אותנטיות ואמינות.

פריידנקס כותב:

א. "אין הבדל בעכו בין נוצרים לפגאנים. על אף כל אונם של עולי הרגל, אין הם נחשבים לקרובים (ליושבי העיר). מדברים כאן את שפות הפגאנים ואוהבים כאן יותר עובד אלילים אחד מאשר שני צליינים או שלושה".

ב. "עכו היא מקום נוח למות בו. הכל כאן בלתי בריא ומזמין את המוות. ואם ימותו כאן מאה אלף איש, יספידו במקום אחר חמור בודד ביתר חמימות".⁷

הנזיר ברוקרדט (1283)

ברוקרדט (Brokardt) היה נזיר דומיניקני ממוצא גרמני, שביקר בארץ כשרובה היתה כבר בידי הממלוכים. תאוריו מתמקדים בשני מרכזים: עכו וירושלים. בעוד שתאור ביקורו בעכו הוא חד משמעי, התמונה לגבי ירושלים מעורפלת, ולעתים נדמה שהוא אינו מתאר כלל את העיר הממלוכית של ימיו, אלא את העיר כפי שנראתה בימי הצלבנים במאה ה-12. כך, למשל, בהתייחסו לחומות העיר ושעריה, הוא מתארם בשלמות, בעוד שבפועל הם נהרסו בידי האיובים בשנת 1219. לעומת זאת הוא מתאר את עכו במלוא תפארתה, כפי שהיתה עד לנפילתה בשנת 1291. ברוקרדט מעיד:

"בעיר אכסניה מפוארת של המסדר הטבטוני, וארמונות נהדרים רבים אחרים. מיקומה מוצלח במיוחד, ולה נמל יפה שאליו נכנסות אניות רבות".

גישתו היתה לעתים ביקורתית. הוא מציין, למשל, כי אף שבמקרא נאמר על הרי הגלבוע "אל טל ואל מטר", הרי שהוא עצמו נרטב עד לשד עצמותיו מהגשם שירד שם. הוא גם מספר על אופן התפתחותו של התל על-ידי שכבות הרס הנערמות האחת על גבי רעותה (בדברו על המקומות הקדושים של נצרת, בית לחם וכפר כנא), מאות בשנים לפני שהמחקר המודרני מציין זאת.⁸

ספרו "תאור ארץ-ישראל" זכה להצלחה רבה ונחשב לאחד מספרי המסע הפופולריים ביותר באירופה של שלהי ימי הביניים. הספר, שראה אור לראשונה ב-1475, היה אולי הראשון מספרי המסע לארץ-ישראל שנדפסו, ועד 1880 הוא יצא בעשרים מהדורות.

נוסעים נוצרים בתקופה הממלוכית

תנועת עולי הרגל נמשכה גם לאחר קריסת הממלכה הצלבנית. המוסלמים שלטו שוב בארץ-ישראל ועמם חזרו התנאים הקשים שהיו מעתה נחלת עולי הרגל. רובם באו מארצות המזרח והשתייכו לעדות היוונית אורתודוקסית, הארמנית, הגיאורגית, הסורית והקופטית. מאירופה המערבית והמרכזית הגיעו בכל שנה – בעיקר בעונת הפסחא – רק עולי רגל מעטים, אך הם שחיברו את רוב תאורי המסע המצויים כיום בידינו. ספרות המסעות הפכה עתה להיות עשירה מאי פעם. כמאתיים נוסעים ועולי רגל נוצרים הותירו תאורים במשך מאתיים השנים שבין 1300 ל-1500. הם עולים בהיקפם ובאיכותם על התאורים במשך אלף השנים שקדמו להם. עם זאת קיים פער בין הכמות הרבה של התאורים לחשיבותם. מסע עולי הרגל בארץ היה בדרך כלל קצר ביותר: הוא כלל את יפו וירושלים, בית לחם ולעתים גם את הירדן, ומשם חזרו דרך רמלה ליפו. המסע נמשך ימים ספורים בלבד, ורוב התאורים הם קצרים ושגרתיים, ואינם מזכירים בדרך כלל הרבה מעבר לשמות האתרים המקודשים והאינדולגנציות (מחילות העוונות) עבור הביקור בהם.

ברם, נמצאו נוסעים שחרגו מהמסלול השגרתי וערכו מסעות ארוכים יותר, ומהם שאף הגיעו להר סיני. בתקופה זו עבר נתיב המסחר הראשי ממצרים דרך סיני למזרח הרחוק. בשל ערכו הכלכלי של מסחר זה, הקפידו השליטים הממלוכים להנהיג בחצי האי סיני סדרי בטחון קפדניים יותר ממה שהיה מקובל לאחר שהדרך איבדה מחשיבותה, סביב שנת 1500. נוצרים שביקשו לעלות לרגל למנזר סט. קתרינה יכלו להצטרף בתקופה זו לשיירות המסחר שעברו בחצי האי סיני. הם אף יכלו במקרים מסוימים לעבור בשיירות משלהם. בעקבות זאת, העליה לרגל לארץ-ישראל התרחבה ונשתכללה. היא כללה לאחר ביקור בירושלים גם אפשרות למסע דרך עזה ומדבר התיא למנזר סט. קתרינה, ומשם לסואץ ולקהיר. כדי למשוך עולי רגל למנזרים העניקו נזירי סיני, לצד פולחנה של קתרינה הקדושה, את האפשרות לזכות בתואר הנכסף "אביר סט. קתרינה". בתואר זכו, בדרך כלל, בני אצילים שהגיעו למנזר, והוא היה שני רק לתואר "אביר הקבר הקדוש", שאותו העניקו הפרנציסקנים בירושלים. בסוף המאה ה-15 הקיץ הקץ על העליה לרגל לסיני כהמשך מסע הצליינות מארץ-ישראל, וכדי להגיע להר סיני היה צורך לבקר

תחילה במצרים ולאחר מכן אף לחזור אליה, וכך נותק הקשר הישיר שבין העליה לרגל לסיני לזו של ירושלים.

נוסעים מעטים הגיעו בתקופה זו גם לצפון הארץ, לגליל ולכנרת, אך הם לא סטו מהדרכים הבודדות והקבועות מראש. לא היו ביניהם חוקרים של ממש בתחום הגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, כדוגמת אשתורי הפרחי, למשל, בראשית המאה ה-14, שהרחיק נדוד מבית שאן לכל אזורי הארץ, לכן המידע שניתן לשאוב מהם מוגבל.

תחילה הושפעה ספרות המסעות מהלם נפילתה של עכו ב-1291, ומקריסת הממלכה הצלבנית. בעכו, למשל, תארו המבקרים במשך שנים רבות לא את מראה עיניהם אלא את העיר הצלבנית המפוארת מימים עברו. אחרים, כגון מרינו סנוטו, רקמו תכניות לחידוש מסעי הצלב, ותאוריהם שזורים בעצות כיצד לבצע משימה זו. אט אט הורגלו המבקרים למצב החדש. יש אמנם תאורים אחדים בעלי עניין גם במאה ה-14, אך המפורסם שבהם, זה של האביר האנגלי ג'ון מנדוויל (John Mandeville), איננו משקף למעשה מסע שנערך בפועל, אלא זהו חיבור מכלי שני המבוסס על מסעות קודמים,¹ ולכן לא נתייחס אליו כאן.

העידן הגדול של תאורי מסעות החל למעשה רק בשלהי המאה ה-15, ונמשך לאחר מכן, עם הפסקות מסוימות, עד לאמצע המאה ה-19. רוח הרנסאנס החלה מנשבת בתקופה זו. הבריות השתחררו מכבלי הדעות הקדומות והאמונות התפלות של ימי הביניים. הדבר מוצא את ביטויו בעבודותיהם של נוסעים כגון גבריאל קפודליסטה, רוברטו די סאן סברינו ומעל לכל של פליקס פברי, שעליהם נתעכב בהמשך.

עולה רגל בארץ-ישראל ומדריכו

הנסיך הארמני הייטום (בערך ב-1300)

בזמן מסעי הצלב היה קשר הדוק בין הממלכה הארמנית שנוצרה בדרום-מזרח אנטוליה, בחוף הים התיכון, לבין נסיכויות הצלבנים. מזרחה יותר נוצרה אף נסיכות מעורבת, באדסה (היא חרן של אברהם אבינו ואורפה של ימינו). אף ששלט בה נסיך צלבני, תושביה היו ארמנים ברובם. שותפות גורל זו הולידה גם שותפות אינטרסים שהמשיכה להתקיים גם לאחר מסעי הצלב. השליטים הממלוכים איימו עתה, לאחר שכבשו את כל הנסיכויות הצלבניות, גם על הממלכה הארמנית הקטנה. הארמנים קיוו, על כן, להתעוררות מסע צלב מחודש במערב כדי להבטיח את עצמאותה והמשך קיומה של ממלכתם.

הנסיך הייטום, שביקר בארץ-ישראל שנים ספורות לאחר נפילתה בידי הממלוכים, כלל אינו דן בתאור מסעו במה שראו עיניו, ועיקר מעייניו כווננו כדי לעורר את קוראיו במערב למסע צלב מחודש. הוא דן בדרכים שבהן ניתן לגייס מסע כזה, גודל הכוחות, דרך התקדמותם המומלצת, והדרכים לשיתוף פעולה עם המונגולים, שגייסותיהם חדרו באותן שנים שוב ושוב לארץ-ישראל. בלהט דבריו, אין הוא מתפנה כלל להתבונן בארץ הסובבת אותו, כאילו לא נתקיימה כלל תחת שלטון הכובשים המוסלמים.²

נוסעים מן המערב הרחיקו לכת אף יותר. מרינו סנוטו הוונציאני כתב כעשרים שנים מאוחר יותר, בעקבות כמה ביקורים במזרח, שהביאוהו גם לעכו, חיבור רב היקף שאותו הגיש לאפיפיור, ובו המלצות מפורטות יותר מאלה של הייטום, למסע צלב מחודש.³ יחודו של הייטום בכך, שהוא אחד הארמנים הבודדים שהותירו לנו תאור מסע מארץ-ישראל. מיעוט החיבורים הארמניים עומד בסתירה מוחלטת למספרם הרב של עולי הרגל הארמנים שביקרו בארץ בכל הדורות. רובם הגיעו בשיירות יבשתיות גדולות לקראת חג הפסחא (מספרם עד למאה ה-19 עלה בהרבה על מספר עולי הרגל מן המערב).

הגרמני וילהלם פון בולדנסלה (1333-1337)

שמו האמיתי היה אוטו פון נויהאוס. הוא היה יליד גרמניה, ונתקבל למסדר הנזירים הדומיניקני, אלא שהחליט לעוזבו ובעקבות זאת שינה את שמו. וילהלם פון בולדנסלה (Wilhelm von Boldensele) קיבל את אישור האפיפיור לצעד זה, ולשם כפרה עלה לרגל לירושלים. תוואי מסעו היה בלתי שגורתי: דרך יוון, קושטא, כרתים וקפריסין הגיע לצור, ומשם המשיך דרומה, לאורך חוף הים, לעכו, לקיסריה, ליפו, לעזה, לדרום (דיר אל בלאח), ומשם – לצפון סיני בואכה מצרים. במצרים הצטייד במכתבי המלצה מטעם הסולטאן הממלוכי, שאיפשרו לו ולנלווים אליו לבקר בכל מקום ללא תשלום מכס או מיסים, ולקבל תמיכה ואבטחה מצד מושלי המחוזות והערים.

ממצרים המשיך לחוף ים סוף ולמנזר סט. קתרינה, ומשם צפונה דרך מדבר תיה (הוא הנוסע המערבי הראשון שעבר בדרך זו לאחר מסעי הצלב) עד "לבאר שבע (הכוונה כנראה לבית גוברין), קצה הארץ המובטחת, שהיה בעבר מקום חשוב והיו כאן כנסיות מפוארות, שאחדות מהן עומדות עדיין על תילן".⁴

משם הגיע לחברון והוא מציין בהמשך הדרך כי אזור זה היה עדיין מיוער בזמנו. בבית לחם התפעל מיופיה של כנסיית המולד. לירושלים הגיע, שלא כמקובל, לאחר חג הפסחא, בראשית חודש מאי. בכנסיית הקבר הועלו בולדנסלה ושניים ממלוויו לדרגת אביר –

פעולה שהפכה מאוחר יותר לזכותם הבלעדית של הנזירים הפרנציסקנים בירושלים, ושימשה להם מקור הכנסה חשוב.

מירושלים המשיך צפונה. הוא הראשון המזכיר כאן את בני העדה השומרונית בשכם, בתקופה שלאחר מסעי הצלב:

"גרה כאן עדה מוזרה של אנשים הנקראים שומרונים. דיניהם אינם כדיני הנוצרים או היהודים, ואף לא כדיני המוסלמים או הפגאנים. הם מאמינים אמנם באל אחד, אך תורתם ופולחנם מוזרים. הם רואים עצמם כנבחרים אלוהים. אף בלבושם הם נבדלים משאר תושבי הארץ: הנוצרים חובשים מצנפת צהובה, המוסלמים – לבנה, היהודים – כחולה, והשומרונים כורכים על ראשם בד אדום".

לאחר מכן ביקר בנצרת ובטבריה ומשם עלה לצפת, והמשיך לבניאס ולדמשק. התלהבותו מעיר אחרונה זו, מעושרה ומגודלה, מעידים עד כמה פיגרה אירופה באותו זמן אחרי המזרח, תרבותו ועושרו.

מסעו היה אחד הארוכים והמעניינים ביותר במאה ה-14.⁵

הנזיר יעקב מוורונה (1335)

זוהי דמות מסתורית ומעניינת. היסטוריונים פרנציסקנים טוענים, כי גילה יחס עוין למסדרם וניסה להסתיר את נוכחותם בירושלים.⁶ ההיסטוריון הגרמני ר. רוריכט סבר כי יצא בשליחות סודית למזרח מטעם שליט אירופי בלתי מוזהה.⁷ ואכן, אף כי היה נזיר פשוט כביכול, הוא נתקבל בקפריסין אצל מלך האי לשיחה. הוא גילה עניין בדברים רבים ומגוונים שלא כהרגלם של רוב עולי הרגל.

אחד הנושאים שענייננו היו היהודים. על אף היחס העוין ליהודים בימי הביניים, הוא אומר:

"עולה רגל הרוצה לבקר בערים העתיקות של ארץ הקודש ובמבצריה, חייב להעזר במורה דרך טוב המכיר את הארץ, או ביהודי הגר בארץ זו. היהודים יודעים היטב להוביל את המבקרים במקומות העתיקים, שכן אלה מוכרים להם מכתבי הקודש ומסיפורי הוריהם. לכן, כשהנני מגיע למקום כזה, אני פונה רק ליהודים. כך השגתי גם כאן (בירושלים) מורה דרך טוב".

מורה הדרך היהודי הוביל אותו גם בכפרים שבסביבות ירושלים.

ניתן ללמוד מספרו של יעקב מוורונה רבות על ערי ארץ-ישראל ואתריה: קבר רחל לא היה בזמנו יותר דמוי פירמידה, אלא כלל 12 אבנים גדולות. ירושלים לא היתה עיר מוקפת חומה במאה ה-14, אך הוא מעיד שעבר דרך שער האריות ומכנהו בשם "שער העמק". מכאן מסתבר, שאם אכן היה כאן שער, הוא נוצר מרצף של בתים שדמה לחומה, כפי שמשתקף מאיורו של האביר קונרד מגרינמברג, 150 שנים לאחר מכן.

כנסיית סט. אנה הסמוכה היתה למסגד. הכניסה להר הבית נאסרה לנוצרים. הוא מתאר את הר ציון בפירוט רב, אך אינו מזכיר שם את קבר דוד, ואפשר שהאתר לא היה עדיין מקובל בזמנו.

בתאור מערכת אספקת המים לירושלים, שראשיתה, לדבריו, בין בית לחם לחברון, הוא מציין, שהיא נרכשה כעשר שנים קודם לכן בידי השליט הממלוכי, ובזמנו היא הולכה

לירושלים מים, שחולקו לכל דורש. כלומר, מצב אספקת המים היה שפיר מזה שהיה 200-300 שנה מאוחר יותר, בתקופה העות'מאנית.

גם מקומות אחרים בארץ מתוארים בחיבורו בהרחבה. כך, למשל, יפו:

"יפו היתה בימים עברו עיר נאצלת. היא בנויה על גבעה מוקפת חומות גבוהות ועטורת גנים. אך עתה היא נהרסה לחלוטין בידי הסרצנים. החומות הופלו לים ואיש אינו גר בה עוד, פרט לשישה סרצנים השומרים בה על הכניסה... לא שתיתי מעולם מים טובים יותר, והם גם בזול... שמעתי... כי העיר נהרסה לפני 75 שנה".

ואמנם, היא נכבשה בידי הממלוכים בשבעה במארס 1268.

הוא מדווח גם על סדרי השלטון. עזה משמשת, לדבריו, מקום מושב למשנה למלך, ובתחום שלטונו נכללות גם אשקלון, יפו, חברון וירושלים.

הוא מוסר עוד על גידול תפוזים או אשכוליות, סמוך ליריחו ולחברון וליד דמשק. ליד יריחו הבחין גם בגידול קני סוכר.⁸

הכומר לודולף מן העיר סוכן (1336-1341)

לודולף מסוכן (Ludolf von Suchen) היה נוסע גרמני ממחוז וסטפליה, שערך מסע במזרח בין השנים 1336 ל-1341, אך לא ברור מתי בדיוק ביקר בארץ-ישראל. כנראה שלא העלה את רשמיו על הכתב בזמן מסעו, ואת ספרו חיבר רק כעשר שנים לאחר שחזר למולדתו (בשנת 1350).

הוא מונה בספרו את הסכנות הצפויות לעולה הרגל בזמן הפלגתו בים:
א. עליה על שרטון;

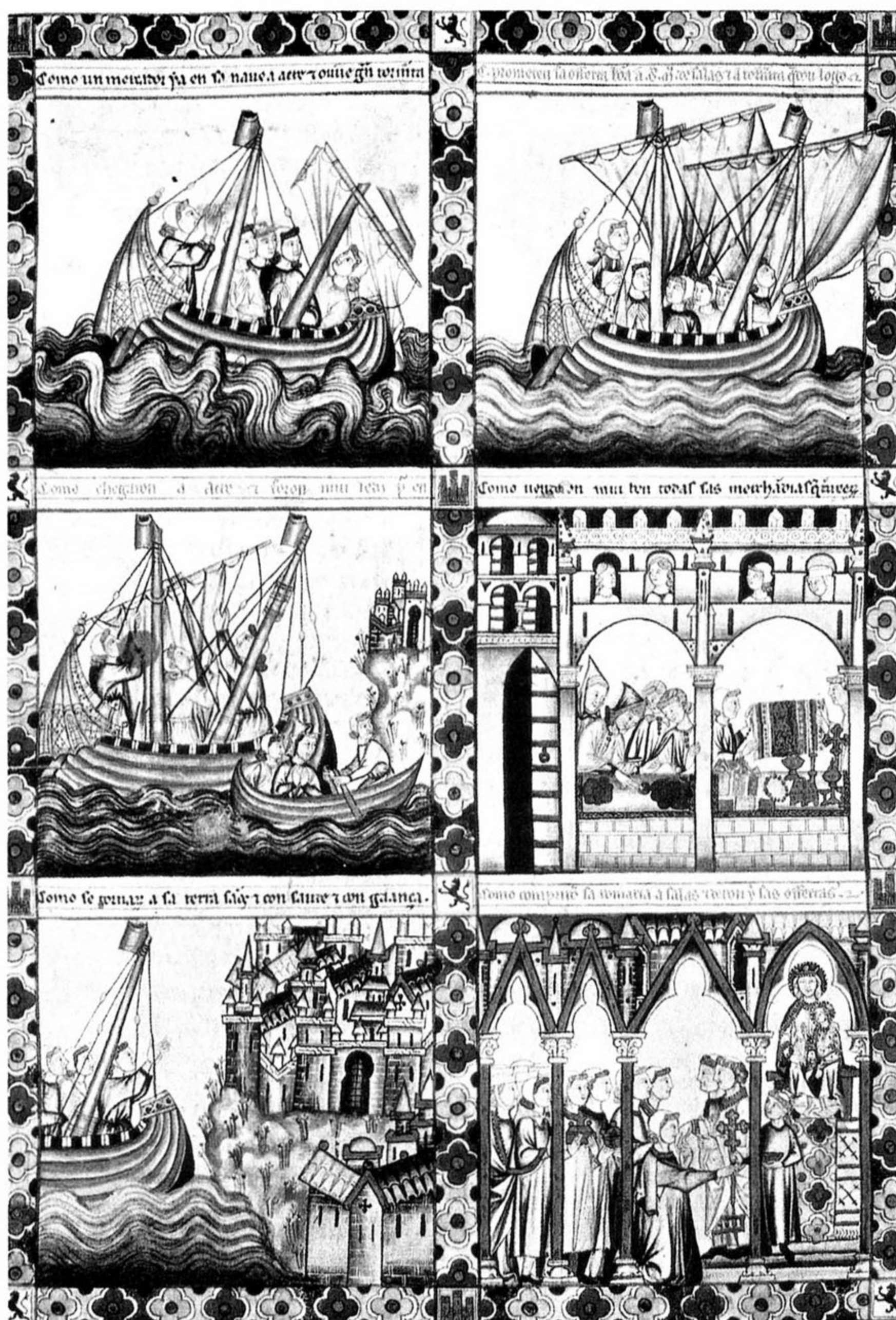
ב. רוחות קטלניות. הוא מזכיר מקרה ששמע עליו: שלושה אנשים שהפליגו באנייה ארמנית, טבעו בשל הרוחות החזקות ואנייתם כוסתה בשכבת חול עבה, שהובאה על-ידי הרוח. הוא מוסיף מנסיונו, כי בדרכו חזרה הטתה הרוח את ספינתו על צידה, לתוך הים, מפרשיה נרטבו ומשכו אותה למצולות ים, ורק בדרך נס הצליחו המלחים לישרה שוב.

ג. באנייה קטנה יש, לדבריו, צורך להיזהר מדגים גדולים. הוא מספר על מקרה, שדג קפץ מן הים והרג מלח. הוא אף מוסר ברצינות רבה על מקרה, שבו דג ענק ניסה לבלוע אנייה שלמה...

רבים מסיפורי הנוסעים במאה ה-14 נראים לנו מוגזמים ואפילו מגוחכים. הרקע לסיפורים אלו, הוא התנאים הקשים ולעתים הבלתי אפשריים, שבהם הפליגו הנוסעים. לא אחת הם הפליגו בספינות קטנטנות ורעועות בתנאים קשים ממש ואין להם צוותים בלתי מיומנים. יתר על כן, עולם המושגים של הנוסעים בתחומי טבע וגיאוגרפיה, גבל לעתים בבורות מדהימה. כתביו של לודולף ממחישים, על כן, לא רק את הפחד מפני הים הבלתי ידוע, אלא גם את ההעזה הרבה שהיתה כרוכה בהפלגה רבת הסכנות לארץ הקודש.

לודולף וחבריו למסע הגיעו לנמל עכו, המתואר על-ידו בהרחבה. אלא שאין הוא מדבר כמעט על עיר הרפאים הריקה מאדם, כפי שהיתה מאז חורבנה ב-1291, אלא הוא מתאר עיר מפוארת, רבת עוצמה ושוקקת חיים, כפי שהיתה לפני הכיבוש המוסלמי. זאת אף שלא זכה לראותה כך, אלא רק בחורבנה. תאורו כה משכנע ומוחשי, עד כי הוא צוטט בידי היסטוריונים רבים. להלן קטע מדבריו:

סוחרים ספרדים בדרכם לארץ-ישראל (לעכו), מתוך כתב יד מאויר מהמאה ה־13

"העיר הנהדרת עכו בנויה סמוך לים מאבני גזית גדולות, ומבוצרת בעזרת צריחים... חומת העיר רחבה דיה כדי ששתי מרכבות יעברו עליה זו לצד זו... סמטאות העיר נקיות וכל הבניינים בעלי גובה אחד. החלונות עשויים משמשות זכוכית... וכל בתי העיר נראים לא כדירות חולין אלא כארמונות מלכים, הבנויים לחיי שפע ומותרות... ובעיר גרו מלך ירושלים ואחיו... ונסיכי הגליל ואנטיוכיה, ודוכס קיסריה ואדון צור ואדון טבריה... ואדון בית שאן... ולכל הנסיכים והרוזנים והאדונים היו כתרים לראשיהם כמלכים, וכפי שראוי למלכים הקיפום משרתים ומלווים, וכל אחד ביקש ללבוש בגדים שיעלו בפארם על משנהו".

סיפור זה, הנשמע כאגדה, רחוק אמנם מהמציאות, שכן עכו לא דמתה אפילו בשיאה לזו המתוארת כאן. לדולף המשיך במסעו ליפו ולירושלים ומשם פנה שוב צפונה, לנצרת, לטבריה ולצפת. בצפת פגש יהודי מווסטפליה, מחוז מוצאו, אתו יכול היה לדבר בעגת מקום הולדתו. מכאן אנו למדים על אשכנזים שהיו בצפת בתקופה דנן.

לדולף לא חסר אולי את חוש ההסתכלות החד של יעקב מוורונה, אך הוא ניחן ביכולת תאור משכנעת, על אף הסיפורים הדמיוניים הרבים המובאים על-ידו.⁹

פריחת העליה לרגל הגיעה לקיצה באופן פתאומי עם מגיפת הדבר הנוראה של שנת 1348, המכונה "המוות השחור". זו הפילה חללים במזרח, אולי אף יותר מאשר באירופה המערבית. בעטייה חלה הפסקה כמעט מוחלטת בעליה לרגל שנמשכה כחצי יובל שנים.¹⁰

האיטלקים ליאונרדו פרסקובלדי, ג'יאורג'יו גוצ'י וסימונה סיגולי (1384)

שלושה אזרחי פירנצה אלה השתתפו בעליה לרגל לארץ-ישראל בשנת 1384. לצידם השתתפו במסע שלושה סוחרים נוספים, כומר וכמה משרתים – בסך הכל מנתה השיירה שלושה-עשר איש. חשיבות התאורים היא בכך, שכל אחד מהם תאר את מסעו בנפרד, ללא קשר לתאורים של חבריו למסע.

הבולט שבין השלושה, ליאונרדו פרסקובלדי (Leonardo Frescobaldi), היה אזרח נשוא פנים ורב פעלים, שלחם פעמים רבות למען עיר מולדתו. הוא גם שימש שגריר לאפיפיור וכן ראש העיר קסטלו, שהיתה כפופה לפירנצה. תאורו כתוב בסגנון האלגנטי ביותר והוא משתדל, לא תמיד בהצלחה, להתייחס גם להיבטים בעלי חשיבות אסטרטגית – לבקשת שלטונות פירנצה.

הוא עומד, למשל, על חזקה של מצודת צפת, שהיתה היחידה באזור. הוא מתעכב על טיב הביצורים של דמשק ועל אופי חיל המצב שבה. באלכסנדריה הוא מתייחס למקומות העשויים להתאים להקמת מחנות צבא, ולגבי ירושלים הוא מציין כי אין לה חומות, וכי ניתן "ללכוד אותה על-ידי קרב פנים אל פנים בידי אנשי צבא".

הנוסע השני, ג'יאורג'יו גוצ'י (Giorgio Gucci), היה ממשפחה פחות אריסטוקרטית. אביו שימש שופט ושגריר ואף גוצ'י עצמו שימש בעבר שגריר ברומא. תאורו שיטתי יותר והוא מביא פרטים רבים החסרים אצל פרסקובלדי, כגון רשימת מחירי המצרכים, תנאי מזג האוויר, מספר הימים הדרוש לכל מסע, פרטים על סוגי המזון ואופן הכנתם. תאורו איננו נופל, על כן, בחשיבותו מזה של פרסקובלדי, אף שנתפרסם פחות.

הנוסע השלישי, סימונה סיגולי (Simone Sigoli), היה אף הוא בן למשפחה מכובדת, אף שמעולם לא מילא תפקיד רשמי כלשהו. אופן תאורו פחות ריאליסטי בהשוואה לקודמיו.

השלושה ומלוויהם הגיעו תחילה למצרים ומשם להר סיני, והמשיכו דרך מדבר אֶרֶץ ישראל. בסיני נשדדו בידי קבוצת בדווים ששיתפה פעולה עם מוביליהם. אלה הובילום בכוונה בדרך בלתי נכונה, ואחד מהם אף דאג לקרוא לשודדים. אך פרסקובלדי, למוד המלחמה, איים בחרבו על המתורגמן שהשתייך לקבוצת המובילים, ועמד להורגו אם תפגע השיירה. לבסוף הושגה פשרה, שלפיה שילמו הוא וחבריו 15 דוקאטים ורוב חפציהם הוחזרו להם. גוצי מציין שהכסף חולק בין המובילים לשודדים. בעזה הם נפגשו עם המושל המקומי, המכונה בפי פרסקובלדי "מלך" – רמז למעמדו המכובד:

"ביתו הוא המקום היפה ביותר בעיר. זהו ארמון גדול מאד. לפניו חצר גדולה עם שער, השמור בידי חיילים רבים. בצד השני, סמוך לארמון, מצויות אכסדרות גבוהות ולשם מזמינים את בעלי המעמד הבכיר. במרפסת הקשורה לאכסדרות אלה היו קני סנוניות במספר רב ביותר, שכמוהם לא ראיתי מעולם בטוסקנה (מחוז של פירנצה). במפלס התחתון בארמון, יש אולם שבו יושב על שטיחים המלך בלוויית אציליו ויועציו. כל המתקבל אצל המלך אינו נכנס דרך שער הארמון, אלא נשאר בחצר, ובין החצר לאולם יש חלונות גדולים מאד... ומקום מושבו של המלך מוגבה מעל פני החצר. בחוץ עומד המתורגמן עם עולי הרגל, ומתוך יראת כבוד לאדון מנשק כל אחד את האדמה ואומר אחר כך את דבריו למתורגמן המסביר אותם למלך. אחר כך מביע השליט את דעתו והמתורגמן מסביר את דבריו לזרים. אך לרוב שולח המלך את עולי הרגל לקאדי (השופט)... המושיב אותם לידו, ומעלה את שאלותיו, ואמנם נפגשנו עמו. על אף היותו סרצני, הפגישה היתה חביבה מאד. הוא כיבדנו בפירות ובירקות".

גוצי התעניין פחות בארמון המושל ויותר בעיר עצמה:

"עזה היא עיר גדולה ובה תושבים רבים, ודומה בגודלה ובמספר תושביה לאלכסנדריה. אלא שבזו האחרונה הבתים והרחובות יפים יותר והיא משמשת מרכז מסחרי, בעוד שעזה היא מבחינת תושביה ובתיה בעלת אופי כפרי יותר. סביבתה של עזה נאה ומזג האוויר הוא נוח, ויש בה שפע של לחם ובשר משובח, ותרנגולות וביצים וכל סוגי המזון בכמות גדולה ובאיכות טובה. בעיר מתגוררים גם יהודים".

בהמשך מסעה עברה השיירה בחברון, שבה עומד גוצי על ריבוי עולי הרגל: "והמוסלמים באים לכאן כמו גם יהודים, מארצות רבות, כשם שאנו עולים לרגל לרומא". פרסקובלדי, לעומת זאת, התעניין בתעשיית הזכוכית בחברון, ולדעתו רמת תוצרתה היא גבוהה, ואפשר שלא נפלה בתחום זה ממורנו שליד ונציה.

מחברון המשיכה החבורה לבית לחם, ומשם לירושלים. לאחר שהתעכבו בה וביקרו באתריה הרבים, המשיכו במסעם צפונה, לשכם, לנצרת, לטבריה ולצפת, ומשם לדמשק. בעיר זו מתאר פרסקובלדי משפט של רוצח והוצאתו להורג:

"כשעזבנו את דמשק פגשנו בסרצנים אחדים, שקשרו את גוויתו של איש על גבו של גמל, ומאחוריו בא גמל נוסף ועליו קשור היה איש חי באותה צורה. זה האחרון הרג את הקודם והביאודו עכשיו לנציגי הסולטאן בדמשק. כשחזרנו העירה, אלה מאתנו שרצו יכלו לראות את ביצוע גזר הדין. הדבר בוצע בכיכר הגדולה סמוך למבצר הסולטאן שבדמשק. הם הושיבו את האיש על גמל כשהוא ערום, וכפות לקרשים דמויי צלב. הוא נקשר אליהם באופן שגופו נותר תלוי כמעט באוויר. לאחר מכן בא התליין ובידו חרב מזרחית גדולה ועקומה. תחילה נגע בה בגופו של הנידון, ואחר כך ביתר אותו סמוך לטבורו מצד לצד, בעוד הזרועות ופלג הגוף העליון נותרו תלויים למעלה, ויתרת הגוף נותרה צמודה לגמל, פרט לקרביו שניגרו ארצה".

מדמשק עברה הקבוצה לביירות והמשיכה בדרך הים לקפריסין ומשם חזרה לוונציה. לכתבי היד של שלושת המחברים היה גורל מעניין. עד לראשית המאה ה-19 הם העלו אבק בארכיוני פירנצה. אך אז החלה תנועה של התחדשות השפה האיטלקית ומלומדי איטליה חיפשו טקסטים טוסקאניים מימי הביניים כדי להעשיר מתוכם את אוצר המלים הקיים. למטרה זו, ללא כל קשר עם עובדת היותם תאורי מסע, הוצאו לאור עבודותיהם של סיגולי ושל פרסקובלדי לאור. הן זכו למהדורות רבות ולפרסום רב בשל תאור המסע לארץ-ישראל והמקומות הקדושים. עבודתו של גוצ'י, לעומת זאת, יצאה במהדורה אחת ויחידה במאה ה-19, ולא זכתה לפרסום מיוחד.¹¹

הצרפתי אוגיה השמיני, אדון די אנגליר (1395)

אוגיה השמיני (Ogier VIII Seigneur d'Anglure) היה האדון הפיאודלי של נפת אנגליר, הנמצאת כ-100 ק"מ מזרחית לפריס (כיום במחוז מארן). אחדים מאבות אבותיו השתתפו במסעי הצלב. סבו היה אחד מיועציו הקרובים של מלך צרפת ז'אן השני "הטוב", ונשבה יחד עמו בידי האנגלים בשנת 1356, במהלך מלחמת מאה השנים. סב זה ובנו אחריו צברו אחוזות פיאודליות נוספות, לצד אנגליר.

מאחר שגם אוגיה השמיני היה אחד מחשובי האצילים של צרפת בזמנו, ידועים אודותיו פרטים אישיים רבים, כגון תאריך נישואיו (1379), המלחמות שבהן השתתף והמשפטים שבהם הסתבך. אך בסיכומו של דבר נראה שלא הגיע לאותה עמדה חשובה בממלכה כסבו. כמזכרת למסעו במזרח הוא קרא לאחד משלושת בניו בשם הבלתי שגרתי Jean-Saladin, כלומר "יוחנן צלאח א-דין".

אוגיה הגיע באנייה ליפו ומשם המשיך לירושלים וביקר, כמקובל, באתרים המקודשים לנוצרים. בתאורו כבר נזכר קבר דוד על הר ציון.

מירושלים יצא למסע ארוך להר סיני, ובדרך ביקר בעזה, "הגדולה מירושלים". היה בה ח'אן מיוחד לעובדי אורח, שבו התאכסנו הוא ובני לווייתו. לדבריו, ליהודים היה רחוב משלהם, ואילו רחוב אחר היה ברשות השומרונים, "שמהם נותרו רק אלף בכל העולם". נטייתו לנתונים מספריים מוצאת ביטוי גם בהתייחסותו למנזר סט. קתרינה, שבו מצויים, לדבריו, מאתיים נזירים, מספר קטן יחסית, שכן המקום היה מסוגל להכיל ארבע-מאות נזירים. זהו התאור המפורט הראשון של מנזר סט. קתרינה בשפה הצרפתית.¹²

מסיני הוא המשיך למצרים, משם לקפריסין ולאי רודוס (שבו ישבו בזמנו האבירים ההוספיטאלרים, שהיו קודם לכן בירושלים ובעכו, עד לכיבושה ב-1291) ומשם חזר לוונציה ולצרפת.¹³

המומחה לביצורים גיבר דה לנו (1422)

גיבר דה לנו (Guillebert de Lannoy) היה בעל אחוזה, דובר צרפתית, ונתין הדוכסות של בורגונדיה, שהיתה מסוכסכת עם מלך צרפת, ושימש מעין שגריר נודד של בן בריתו, דוכס בורגונדיה, הוא מלך אנגליה. לפני הגיעו לארץ-ישראל הוא ביקר אצל קיסר ביזנטיון, ואחרי עוזבו את הארץ ביקר את מלך קפריסין. כלומר, אין להתייחס אליו כאל עולה רגל

סתם, וחיבורו מורכב מדו"חות למלך אנגליה על המצב בארץ ובארצות אחרות, ובעיקר על ביצורי הערים.

תחילה ביקר במנזר סט. קתרינה, אך לא המשיך משם לארץ-ישראל אלא חזר למצרים והגיע לחוף יפו באניה. ברמלה אין הוא מזכיר אכסניה לעולי רגל, ואמנם היה זה אדונו, דוכס בורגונדיה, פיליפ "הטוב", שדאג לאחר מכן להקמתה, והיא ששרתה את עולי הרגל ברמלה במשך מאות בשנים.

תאורי ירושלים מעניינים במיוחד, ובעיקר התייחסותו לנקודות התורפה הצבאיות שלה: "ירושלים שוכנת בהמשכו של הר, ששלוחה אחת שלו פונה מערבה והשניה מזרחה. היא נמצאת מעל עמק יהושפט ועמק השילוח, ובשלוחה המזרחית, סמוך לחומות העיר, נמצא מקדש שלמה (כיפת הסלע), ושער הזהב מצוי בחומת העיר, ומתחת, בעמק יהושפט, מצוי הקבר של גבירתנו (מרים), והלאה ממזרח הר הזיתים... וירושלים היא ארוכה מצפון לדרום ורחבה ממזרח למערב.

באמצע העיר, סמוך לצידה הדרומי, נמצאת כנסיית הקבר הקדוש, וירושלים מעוטרת בבניינים יפים הבנויים אבן לבנה ומסותתת בצורה חופשית, ובניינים אלה בנויים כאילו מרפסות מרפסות, אך חסרים בה מים והצמאון הוא רב, מאחר שגשם יורד רק לעתים רחוקות. אך יש בעיר בארות ומעיינות בשפע... המים הטובים ביותר מקורם במעיין... הנמצא בכנסיית הקבר. מחוץ לעיר מצויה מצודה קטנה, שאיננה בשימוש, במרחק ירי תותח מן העיר. בתוך חומות העיר בכיוון מערב, ישנה מצודה קטנה שניה, מאבן מסותתת ויפה מאד, הנקראת מצודת דוד. היא נמצאת גבוה קצת יותר, ומאוכלסת ושמורה. היא חזקה מאד כלפי חוץ, בכיוון לשדות, אך פנימה, בכיוון לעיר, אין היא חזקה במיוחד, ואין כאן לא חפיר ולא ביצורים אחרים, ואין דבר שיעצור בעד לכידת העיר.

ירושלים סגורה סביב סביב על-ידי חומות שאינן גבוהות ולא בנויות היטב, ואין מגדלים ראויים לשמם באף מקום... ואין גם תעלות חפיר ראויות לשמן באף מקום. ונראה שלא תסכין בהתקפה של ממש, ועוצמתה האמיתית היא רק במיקומה".

ניתוח צבאי זה של ירושלים הוא יחיד במינו בימי הביניים. ירושלים איננה העיר היחידה שתאר בפרוטרוט. את נמל עכו הוא תאר אף ביתר פירוט:

"לעכו יש נמל משובח, ללא התחשבות בכיוון הרוח, והוא סגור באבנים גדולות ובחול, שהונחו במקום בעבודת ידיים. במרחק שני מילין בערך, ישנה כניסה מכיוון צפוני-מזרחי, ורוחב המפתח שלה כירי של בליסטרא, ויכולות להיכנס בה אניות עד לגודל בינוני, עוברות ליד הסלע הגדול ביותר הנמצא בנמל, במקום שמצויה בריכת העגינה העיקרית. יתר הנמל רדוד. אניות גדולות יותר אינן יכולות להיכנס והן עוגנות מימין לאותה כניסה. שם מצוי מעגן טוב לאניות גדולות המוצאות כאן מקלט בשעת סערה... באותו מפרץ ישנו נמל קטן נוסף התחום סביב בחומות, והוא משרת ספינות קטנות, ומצבו מאפשר להביא אליו גם גליאות".

תאור זה מצביע על כך, כי המזח הדרומי שהיה קיים בתקופה הצלבנית, נהרס לאחר מצור 1291. עכו עצמה הפכה לעיר רפאים. בנייניה המשיכו אמנם לעמוד על תילם, אך לא גר בה כמעט איש, וחומותיה וצריחיה נהרסו. עם זאת, ניתן, לדעתו של דה לנו, לקומם אותם מהריסותיהם, אם יושקעו המשאבים הדרושים. הוא מוסר גם על צמיחתם של חיי כלכלה חדשים לצידה של עיר רפאים זו, הקשורים בסוחרים ונציאנים, שהגיעו כדי לרכוש מהכותנה שגידלו בגליל, והעבירוה מכאן לעירם.¹⁴ מסחר זה נמשך ללא הפסק כמעט, גם לאחר ימיו של דה לנו, והגיע למלוא פריחתו במאה ה-18.

רוברטו דה סן סברינו, גבריאל קפודיליסטה, ויליאם ואיי (1458)

בעליה לרגל לארץ-ישראל באביב 1458, השתתפו צליינים רבים מכל ארצות המערב. לא היה בכך כל חריג, למעט העובדה, שלא פחות משישה תאורי מסעות נשתמרו.¹⁵ נתייחס כאן לשלושה מהם, אנגלי אחד ושני איטלקים.

הבולט מבין שני האיטלקים היה רוברטו דה סן סברינו (Roberto de San Severino), שהיה אחד מחשובי המפקדים בצבא ואחיינו של פרנצ'סקו ספורצה, הדוכס של מילנו. הוא נחשב כנראה למומחה באסטרטגיה, כעדות שלוש היצירות בתחום זה שהוקדשו לו. אך לא תמיד השכיל לשמור על שיקול דעת בשעת קרב, ובשנת 1487 הוא טבע בנהר האדיג'ה בעת שהסתבך במערכה מיותרת נגד כוחות עדיפים. הוא הצטיין בהופעה מרשימה, עד כי צעירה כתבה לכבודו שיר הערצה כשהיה כבר בן 167 חיבורו של סברינו הוא הארוך והמעניין מבין השלושה. הוא מתייחס מחד לפרטים הקטנים של המסע, כמו הצורך בלבוש פשוט, כדי להימנע מתשלום מיסים. מאידך הוא מנתח את טיבם של הביצורים ועומד על חוזקם.

הנוסע האיטלקי השני, גבריאל קפודיליסטה (Gabriele Capodilista), היה בן למשפחה ידועה מן העיר פדואה הסמוכה לוונציה. הוא למד באוניברסיטאות פאריס ובולוניה, אך לא נטל חלק בחיים הציבוריים של עירו. לאחר שובו ממסעו, שימש כמפקד העיר פרוג'ה. תאורו מצטיין באיפוק, האופייני לאיש רנסאנס משכיל, אך חסרה בו המעורבות האישית, המצויה אצל סן סברינו.

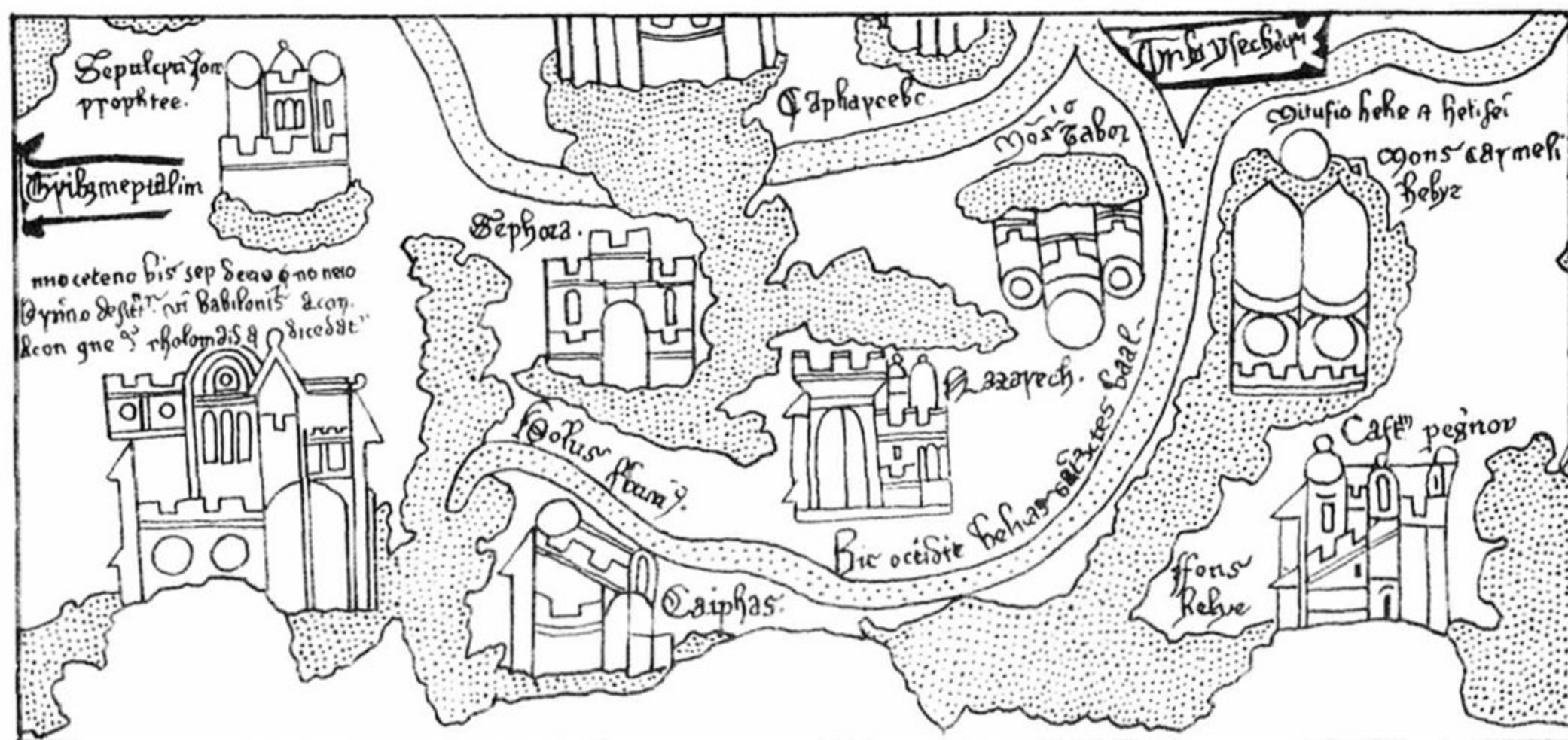
האנגלי ויליאם ואיי (William Wey) היה בוגר אוניברסיטת אוקספורד ושימש מורה בבית הספר היוקרתי איטון שנוסד בימיו, והיה כפוף למלך אנגליה בעצמו. היה עליו לקבל, על כן, את אישורו האישי כדי לצאת למסע. מתאורו משתקף איש מעשה, בעל נסיון חיים רב, היודע למצוא את מקומו.

בין המשתתפים הרבים האחרים במסע, היה גם שר האוצר של אנגליה, האציל מווסטר (Earl of Worcester). הלה נתלווה למסע לא משיקולים דתיים אלא כדי להעדר מאנגליה בשיאה של "מלחמת השושנים". בצורה זו היה באפשרותו, עם שובו, לעבור משרותו של הצד האחד לצד שכנגד, מבלי ליטול חלק במאבקים. הוא לווה על-ידי לא פחות מ-27 משרתים, עדות למעמדו הרם, בעוד שסן סברינו, למשל, לווה בידי שלושה משרתים בלבד. מוונציה הם הפליגו בנתיב הרגיל, דרך רודוס וקפריסין, ועגנו בחוף יפו. לדברי סן סברינו היתה העיר הרוסה עדיין לגמרי, כפי שהותירוה הממלוכים לאחר כיבושה מידי הצלבנים: "כרגע אין רואים אלא הריסות, פרט למגדל אחד, שעליו מוצב תמיד שומר כושי (כלומר, מוסלמי מקומי) כפי שנוהגים לעשות גם במקומות אחרים".

פקידי הנמל נתנו את אישורם לירידה לחוף באיחור רב כדרכם, ולא לפני שקיבלו בקשיש מקברניט האניה. סן סברינו טוען בתאורו, שאילו הותר להם לקחת נשק מן האניה, היו יכולים להגן על עצמם ביעילות בחוף נגד שודדים וטרדנים אחרים. אך הדבר נאסר מפורשות.

בשל נמלה הגרוע של יפו נאלצו עולי הרגל לרדת לחוף בסירות קטנות, וסיכנו עצמם במעבר בין הסלעים בכניסה לנמל. על אף הסכנה התאונות היו נדירות בשל מומחיותם של ספני יפו. חרף חוסר סבלנותם של עולי הרגל, לא ניתן היה לצאת באותו יום למסע, והיה

חיפה וסביבתה במפה מאת ויליאם ואיי

עליהם לישון במעין מערות בהר, ששימשו למטרה זו, ליד המצודה, שכן יפו חסרה, פרט לשני המגדלים שבשימוש חיל המצב, מבנים אחרים לאיכסון עולי רגל. המערות היו מלוכלכות ומצחינות, ובכל זאת הם נדרשו לשלם תמורת השימוש בהן. ניתן אולי לראות בתשלום זה את הסיבה העיקרית לכך שלא הורשו להמשיך מיד בדרכם.

למחרת הועמדו לרשותם חמורים לרכיבה, וסן סברינו הסתכסך עם המחמר שלו שלא הפגין כלפיו את מידת הכבוד הראויה, ונגרם עיכוב של שלוש שעות. נוסעים אחרים, מנוסים יותר, מצאו, כי תמורת בקשיש קטן ניתן להשיג את שירותם של המחמרים הטובים יותר, ושל החמורים החזקים ביותר.

תחילה הגיעו לרמלה, ושם שוב היה צריך לשחד את הפקידות המקומית, כדי לזרז את הטיפול בעולי הרגל ולהשיג את האספקה הדרושה. ניתן להם ליהנות משימוש בבית המרחץ ("חמאם") המקומי. המזון שהוגש להם כלל בשר עוף, פיתות טריות ופירות. הם נתקבלו ברמלה על ידי הנזירים הפרנציסקנים, שנשארו בפניהם דרשה ואף נתנו בידם עצות מועילות כיצד להתנהג בביקורם בארץ. במיוחד הדגישו שעליהם להיזהר מהתנהגות תוקפנית כלפי המוסלמים, אדוני הארץ, וכי עליהם להימנע מכניסה למסגדים. כן הוזהרו שלא לבצע אבנים למזכרת מאתרי הקודש, ובמיוחד לא מכנסיית הקבר. אך נראה שדברים אלה לא השפיעו עליהם במיוחד, שכן כבר בראשית תאורו מפרט ויליאם ואיי "קטלוג של המזכרות" שהוא לקח עמו:

"אבן מהר הגולגותא, אבן מקבר ישו, אבן מהר תבור, אבן מן המקום שבו נמצא הצלב הקדוש (בכנסיית הקבר) ואבן ממערת הלידה בבית לחם."

בעקבות רשימה זו, לא נותר אלא להתפלא, על כי אתרי הקודש הנוצריים שרדו עדיין בשלמותם לאחר ביקורי רכבות עולי רגל.

בירושלים נאלצו עולי הרגל להחפז בביקורם באתרי הקודש, כשהם מונים בכל מקום את האינדולגנציות, היא מחילת העוונות. רוב עולי הרגל היו עסוקים מדי מכדי שיתפנו להתבונן סביבם ולתאר את האתרים. הנזירים הפרנציסקנים הובילו אותם מאתר לאתר,

וגם בידיהם היו רשימות של האתרים שיש לבקר. קרה, עם זאת, שהם פסחו על אתר זה או אחר. ויליאם ואיי גילה, למשל, שפסח על לא פחות מ-11 אתרים, ולכן שב ועלה בשנית לירושלים מקץ ארבע שנים.

לאחר הביקורים השגרתיים בבית לחם ובירדן, חזרו רובם ליפו והפליגו חזרה. ביניהם היו ויליאם ואיי וגבריאל קפודיליסטה וכן הארל מווסטר. זה האחרון, מששב לאיטליה התעכב באוניברסיטת פדואה שלוש שנים תמימות, בחוששו מהסתבכות במלחמת השושנים במולדתו. אך לבסוף קיבל הוראה מפורשת מן המלך החדש, אדוארד הרביעי, שהשתלט בינתיים על האי, לחזור לשם, וכן עשה, לרוע מזלו. בשנת 1470, בשעת הסתבכות נוספת במלחמת השושנים, לא הצליח להתחמק ממעורבות במערכה והוצא להורג בידי מתנגדיו.

רק רוברטו דה סן סברינו ואחדים ממלווי נשארו בארץ. הם יצאו עתה למסע ממושך יותר. ביקרו בעזה, הגיעו דרך מדבריות סיני למנזר סט. קתרינה, והמשיכו למצרים. ואם לא די בכך, הם חזרו דרך צפון סיני בשנית לארץ-ישראל והפעם ביקר רוברטו דה סן סברינו גם בצפון הארץ וסיים את מסעו בביקור בעכו. התאור של עכו הוא החשוב ביותר במאה ה-15, פרט לזה של גיבר דה לנו. בעיר הנטושה למחצה, הוא פגש בקונסול ונציאני שהיה ממונה על קניית הכותנה במקום. ונציה הקדימה, מבחינת קיומו של שרות קונסולרי סדיר, מאות בשנים את שאר מדינות המערב. את עכו עצמה מתאר סן סברינו כדלקמן:

"מי שרואה את עכו מרחוק מתבונן כביכול במחזה מרהיב. בפועל, החומה, המגדלים, הכנסיות והארמונות הרוסים, אך הם מעידים נכוחה, שבעבר היתה זו עיר מפוארת וחזקה במיוחד... כיום לא גר בה איש, פרט לשומר שבמגדל מעל לחוף הים".

הוונציאנים גרים לדבריו בזמן עונת ההפלגות בקרבת מקום, בכפר קטן. הוא מתאר גם את ביצורי עכו מימי הצלבנים וגורס, שניתן להוליך מים מן הנעמן בעזרת תעלה, שהיתה קיימת עדיין בזמנו, למערכות החפיר שהקיפו את העיר, עובדה שאינה ידועה מהמקורות הצלבניים.

מעכו הפליג חזרה, כדרכו, תוך דברי ביקורת חריפים על הסידורים שבאנייה. חיבורו נשתמר בכתב יד עד למאה ה-19. גורל דומה פקד גם את תאורו של ויליאם ואיי, ורק לאחר מכן הם ראו אור. לעומת זאת תאורו של קפודיליסטה הוא אחד מתאורי עולי הרגל הראשונים לארץ-ישראל שנדפסו (בעיר פרוג'ה עוד לפני שנת 1475). כלומר, רק כחצי יובל שנים לאחר המצאת הדפוס. הוא כלל בתאורו גם מקומות שלא ביקר בהם כלל: עזה, שכם, נצרת והכנרת. אך, כפי שקפודיליסטה נעזר בכתביהם של אחרים להשלמת עבודתו, כן נהגו אחרים בכתביו. ההוצאה הנזכרת של עבודתו, נשארה במשך זמן רב היחידה, שכן נוסע אחר, סנטו ברסקה (Santo Brasca) העתיק כמעט מלה מלה את תאורו. וכך יצא לאור הטקסט של קפודיליסטה תחת שמו של סנטו ברסקה, בשתי מהדורות במאה ה-15, ובמהדורה נוספת במאה ה-16. אף שבשנת 1966 הוכנה מהדורה מודרנית של טקסט זה, נקרא הספר על שמו של ברסקה, ורק כבדרך אגב מובא להשוואה גם הנוסח המקורי של קפודיליסטה.¹⁶

הבלגים אנזלם אדורנו וז'אן אדורנו (1471)

שני נוסעים אלה, אב ובנו, היו תושבי העיר הציורית ברוז' שבבלגיה. האב, אנזלם אדורנו (Anselme Adorno), חי בשנים 1424-1483 (הוא מצא את מותו בידי מרצחים בצפון אנגליה, על רקע פוליטי), והבן, ז'אן אדורנו (Jean Adorno) חי בשנים 1444-1511. שניהם פעלו בשרות דיפלומטי של אדונים שונים – דוכסי בורגונדיה, מלכי אנגליה וסקוטלנד, הכנסייה הקתולית ועוד. האב עמד בראש קבוצה של שבעה נוסעים שיצאו לארץ-ישראל, והבן הוא זה שהעלה את רשמי המסע על הכתב. תאור זה, בשפה הלטינית, הוא אחד המפורטים והמעניינים מהתקופה הממלוכית. הספר יצא לאור בשלמותו לראשונה רק בשנת 1978, ולא זכה, על כן, לאותו פרסום כספריהם של פברי ובריידינבך, שראו אור במאות ה-15-16. בניגוד למקובל, הקבוצה הפליגה לא מנמל ונציה, אלא מנמל גנואה. משם הגיעה לתוניסיה ולמצרים. הקבוצה יצאה ממצרים בדרך היבשה להר סיני. ז'אן אדורנו מתאר בהרחבה את בעלי החיים שנתגלו בחולות באזור:

"ראינו חוגלות רבות, בעלות מקור ורגליים אדומים, ארנבות, בנות יענה ואיילות. לא אחת שמענו את שריקות הנחשים וראינו את הסימנים שהותירו בחולות... אך את הנחשים עצמם ראינו רק לעתים רחוקות, שכן אין הם נחשפים בשעות היום בשל החום הכבד".¹⁷ מסוכנת יותר היתה ההתקלות עם הבדווים:

"מספרם היה ארבעה-עשר או חמישה-עשר, והם היו במרחק לא רב מאתנו. ניתן היה לראות את אוהליהם וגמליהם בדרך שבה היה עלינו לעבור. מובילי החמורים שלנו הרגיעונו באומרם כי אלה הם בדווים שלווים ומהוגנים. לא היססנו, על כן, להתקרב אליהם, אך שלושה מהם התקדמו לעברנו כשחניתותיהם הארוכות מכוונות אלינו. האחרים נעמדו מאחוריהם ולצידיהם, ואחרים שלפו חרבות ודקרים. הם עצרו את אחד הגמלים שלנו שנשא את מצרכי המזון שלנו, והפילו ארצה את מטענו. לא הבנו מה הם קראו לעברנו, אך חששנו לחיינו. במקרה היה ביניהם זקן אחד... שהמתורגמן שלנו הכירו מזה שנים רבות".¹⁸

בעזרת אותו זקן נחלצו הנוסעים מתוקפיהם.

לא היתה זו הסכנה היחידה בדרכם. ליד לוד הם הותקפו בידי שני בדווים. ברמלה התנכלו להם התושבים המקומיים, וזאת כתגובה על ששודדי ים נוצרים תקפו אניות של תושבי המקום. תושבי רמלה ביקשו לנקום בהם ולמוכרם לעבדים. אך שוב קם להם מגן מבין התושבים המקומיים, שהצילם.¹⁹ את עמק יזרעאל נאלצו לחצות בלילה בחשש מהבדווים בסביבה.

חשיבות מיוחדת נודעת לתאור הערים העיקריות, המובא בידי ז'אן אדורנו: את עזה הוא מתאר כ"עיר בינונית הנשלטת על-ידי צריחי מסגדיה", בית גוברין מתוארת כ"כפר גדול למדי" וחברון כ"עיר גדולה למדי", נצרת היא "כפר חקלאי, ללא ביצורים, שבתיה פזורים במרחק מה זה מזה", ואילו טבריה "איננה בעלת משמעות רבה", צפת היא "מצודה גבוהה וחזקה וכפר גדול ונאה. המצודה היא החזקה ביותר בכל ארץ-ישראל". את ירושלים הוא מכנה "עיר הערים, הקדושה שבערים הקדושות המושלת בכל העמים, מקום פולחנו המצוי במרכז היקום, במרכז כדור הארץ, העיר שנבחרה ונתקדשה בידי אלוהים".

מעניין במיוחד תאור דרכי התעבורה שהותקנו בידי הממלוכים, אשר לאורכן הוקמו ח'אנים במרחק יום מסע זה מזה. ז'אן אדורנו הוא הנוסע הראשון המזכיר את ח'אן ג'וב אל יוסוף, במקום שהדרך מצפת התחברה לדרך הראשית המוליכה מארץ-ישראל לדמשק.²⁰

הח'אן שם היה "מאד יפה, כולו משיש, נבנה לאחרונה". מפורט במיוחד הוא תאור של ח'אן א-תוג'אר (לרגלי הר התבור), שבו נערך שוק שבועי מרכזי. אדורנו מתעכב במיוחד על סחר העבדים שם: "המסחר הרב ביותר התנהל בבני אדם משני המינים, שאותם מציגים כאן לראווה ערומים כמו חיות. כדי שניתן יהיה להבחין במומיהם, אם יש כאלה"²¹. לצידם התנהל מסחר בבהמות, באורז, בסוכר ובכותנה.

בג'וליה הוא מציין, ששיח' הכפר יודע קרוא וכתוב. ברמלה התושבים לדבריו עשירים יחסית, שכן העיר משמשת מקום מעבר עיקרי לשיירות המהלכות בין קהיר לדמשק.

בניגוד לספרי מסע אחרים, המתעכבים באופן בלעדי כמעט על מרכזי הדת העיקריים, הרי שז'אן אדורנו פורש יריעה רחבה בהרבה, ומתאר, בין השאר, גם את האזורים החקלאיים של הארץ ואת דרכי המסחר העוברות בה – מאות בשנים לפני שתאורים אלה הפכו לדבר מקובל בספרות המסעות.

הנזיר הגרמני פליקס פברי:

תאור המסע המודרני הראשון לארץ-ישראל (1480, 1483)

פליקס פברי (Felix Fabri, 1438-1502) היה בן למשפחה מכובדת בציריך (שעדיין לא השתייכה אז לשווייץ). אביו נפל בקרב בין אנשי ציריך לשווייצרים וכתוצאה מכך ירדה משפחתו מנכסיה, והאם נאלצה להינשא בשנית. מאחר שלא היה לו בית הורים, החליט פברי בגיל צעיר להתקבל למסדר הנזירים הדומיניקני (1452).

תחילה שרת במנזר בבזל ואחר כך באולם, שבגרמניה. תפקידם המרכזי של אנשי המסדר היה לשאת דרשות. פברי הצטיין במקצוע זה במיוחד, וכאן הוא פיתח לעצמו אולי את כושר הביטוי שעמד לו אחר כך בחיבוריו. הוא שימש גם כשליח המסדר והרבה לנסוע למקומות זרים, ואף לרומא. בשליחויות אלה הוא רכש את כושר העמידה במאמץ בתלאות המסע הקשים של תקופתו.

ב-1480 הוא עלה לראשונה לרגל לירושלים, אך ביקורו היה חטוף והוא החליט לשוב ולבקר בה בשנית. למסעו זה הוא התכונן היטב על-ידי עיון יסודי בספרות על ארץ-ישראל. כן השיג אישור למסעו מראש המסדר ומהאפיפיור בכבודו ובעצמו, כדי שיוכל להאריך בביקורו כרצונו. את הוצאות הדרך הוא מימן על-ידי שנתלווה לקבוצת אצילים גרמנים שעלו לארץ-ישראל, בשמשו להם מורה דרך וכומר.

ב-1483 יצאה הקבוצה למסעה. מסע זה נתפרסם אולי יותר מכל מסע אחר לארץ-ישראל בימי הביניים, וזאת בשל התאור שחיבר אודותיו פליקס פברי. זהו התאור המרתק והקריא ביותר מסוגו על ארץ-ישראל שנכתב עד לאותו זמן. התאור מצטיין בגישה מפוכחת ומודרנית, כתובה בריאליזם וחקן, בחוש הומור ובחותם אישי מובהק.

פברי מתאר את ירידת אנשי הקבוצה בחוף יפו, ואת התנפלות מובילי החמורים המבקשים להשכיר להם את בהמותיהם לרכיבה: "לא פעם קרה ששניים ואף שלושה מובילי חמורים אחזו בעולה רגל אחד וסחבו אותו האחד לכיוון זה והשני לכיוון אחר".

במקום אחר הוא מתאר את הוויכוחים עם מובילי הגמלים, שביקשו לסחוט מעולי הרגל בקשיש נוסף, בהשאירם חלק מחפצי הנוסעים מאחור בטענה שאין עוד אפשרות להעמיס

על הגמלים העמוסים לעייפה: "קיללנו אותם בגרמנית, והם קיללו אותנו בערבית, וצעקנו אלה על אלה מבלי שהאחד הבין את השני".

פרטים אלה ואחרים נשתמרו בצורה חיה ובלתי אמצעית, שכן נרשמו במקום ההתרחשות בצורת יומן שאותו ניהל פברי במסעו, ואשר שימש בסיס לספרו.

בעוד שקודמיו התייחסו ביראת כבוד בלתי מסויגת לאתרי הקודש, הרי שגישתו של פברי היתה במקרים רבים ביקורתית ומסויגת. כושר הניתוח ודרך המחשבה שלו – מודרניים. סיוריו אופיינו בסקרנות אין קץ, בתעוזה ולעתים אף ביצר הרפתקנות, שאיפיינו נוסעים מאוחרים יותר. כך, למשל, הוא לא היסס להסתכן ולחדור לאזורים שלמה בחשאי, דרך פירצה בחומה החיצונית, בלוויית יהודי בן המקום ששימש לו מורה דרך.

גישתו ליהודים היתה מסויגת. הוא מזהיר, למשל, מפני החלפנים היהודים האשכנזים, המנסים להונות את עולי הרגל הנוצרים. טענה דומה הוא מביע גם לגבי החלפנים המוסלמים, ולא פחות מכך לגבי הנוצרים המקומיים, שהם "חסרי מצפון אפילו יותר מן היהודים והמוסלמים, ומרמים את עולה הרגל, ככל שהדבר עולה בידם".

מה עשו הורים בירושלים לילדיהם שסרחו? הביאום, לדבריו, ליד אבשלום ולימדו אותם להשליך עליו אבנים ולקלל את אבשלום שהרים יד נגד אביו. לא ברור אם אמצעי חינוכי זה אמנם החזיר את הילדים למוטב. לעומת זאת גרם הדבר לכך, שהמצבה כוסתה כמעט כליל באבנים, עד שהיה צורך לפנותן מפעם לפעם.

עמק יהושפט עורר ספיקות אצל פברי באשר להתאמתו למעמד אחרית הימים, "שכן המקום צר מכדי להכיל את האנושות כולה. ואפילו בני שוואביה בלבד יוכלו אך בקושי למצוא בו מקום עמידה, מבלי להזכיר כלל את אלה שכבר הלכו לעולמם, או את אלה שיחיו בעתיד". אך הוא מתנחם בהנחה, כי "ביום הדין תהיה צורת העמק הזו ודאי שונה, ממש כשם שצורת העולם כולו תהיה שונה". העמק יתרחב, ויהיה בו מקום מספיק. ספיקות רציונליים כאלה היו זרים לקודמיו, אנשי ימי הביניים, והם בבחינת חידוש המצביע על כי העת החדשה בפתח.

מירושלים חזרו רוב אנשי הקבוצה ליפו ומשם הפליגו לאירופה. פליקס פברי, לעומתם, הצטרף לחבורה אחרת שיצאה להר סיני. בקבוצתו החדשה התחבר עם ברנהרד פון בריידנבך, כומר בדרגה בכירה מהעיר מיינץ שבגרמניה, שאף הוא התפרסם לימים הודות לספרו המתאר את המוצאות אותו במסעו. אלא שבריידינבך לא טרח כלל לכתוב את הספר בעצמו, והפקיד את מלאכת הכתיבה בידי נזיר שהביא עמו, כמו גם צייר שהכין את הרישומים לספר – צירוף שהקנה לספר פרסום רב, שנים רבות לפני שיצא לאור ספרו של פברי ב־1556.

עם קבוצתו החדשה יצא עתה פליקס פברי לחברון ולעזה. בעזה הוא רכש מזון עבור הקבוצה וברשימתו מוזכרים צנימים, גבינה, חמאה, אורז, בצל, שקדים, בשר ממולח, דברי מתיקה, חומץ, ביצים, עופות חיים וגם תרופות. רמז לעושר שווקיה של עזה באותם ימים, בשמשה נקודת מוצא לשיירות שיצאו לסיני ולמצרים. במיוחד התפעל פברי מבניין בית המרחץ המפואר של עזה, ששרת את בני המקום ואת עולי הרגל הנוצרים כאחת. לעומת זאת, הכניסה ליהודים היתה אסורה, לדבריו.

מעזה המשיכה הקבוצה דרומה, דרך מדבר אֶתִיָה. תאורו של פברי הוא המפורט היחיד שהגיע לידינו על דרך זו שאותה עשו עולי הרגל בימי הביניים. לאור תאורו עלה בידי חוקר

מודרני²² לשחזר את תוואי המסע, לא רק של קבוצה זו, אלא של כל השיירות מאותה תקופה שעשו דרכן באזור. פברי מתאר כיצד נהגו לשאול בכל חניה את שמות העצמים הטופוגרפיים שבסביבה, עד כי מורה הדרך החליט פעם להוליכו שולל, וכינה את שם המקום כשם סוסתו האגדית של מוחמד.

המסע לסיני מפורט לא פחות מתאור מסעו בארץ-ישראל. בסופו של דבר הגיעה הקבוצה, כמקובל, למצרים ומשם שבה לאירופה.

ספרו של פברי יצא לאור בנוסחו הגרמני יותר משבעים שנה לאחר סיום המסע. פברי כתב גם נוסח לטיני מפורט, שנועד לחבריו הנזירים הדומיניקנים. נוסח זה עולה בהיקפו על הנוסח הגרמני בכפליים ויותר. כאשר הוא יצא לראשונה בדפוס, במאה ה-19, הוא כלל כ-1,000 עמ' בערך. התרגום האנגלי נעשה לפי נוסח זה.

פברי מסמל למעשה את ראשית תור הזהב של ספרות הנוסעים לארץ-ישראל. רמתו ואיכותו של החיבור הפכוהו לאחד המעולים והמפורסמים שבין כל ספרי עולי הרגל, אם לא המפורסם שבהם. יש רק להצטער, שהוא לא נתפרסם עדיין בשפה העברית.²³

לודוויג האציל לבית גרייפנשטיין (1494)

לודוויג לבית גרייפנשטיין (Ludwig Freiherr von Greifenstein), נוסע גרמני, הסתבך בפרשיית ריגול בהיותו בירושלים. חמישה מחבריו למסע נאסרו בידי השלטונות הממלוכיים, לאחר הלשנה של יהודי מקומי. הלה האשימם שהם מרגלים ולא עולי רגל, וכי הגיעו לארץ כדי לאסוף מידע חיוני שנועד לסייע למעצמות הנוצריות בכיבוש ירושלים ובכינון מחודש של ממלכת הצלבנים. ואמנם ידוע שהיו נוסעים נוצרים שהגיעו לארץ כדי לאסוף מידע מודיעיני-בטחוני. יתכן, על כן, שהיו דברים בגו. יש גם להבין את רגישות השלטונות הממלוכיים בתחום זה.

כבולים בשלשלאות הובלו הנוסעים לבית הסוהר. השלטונות איימו עליהם שיעבירו אותם למאסר בקהיר. ברם נראה, ששוביהם לא היו משוכנעים באשמתם והסתפקו בכך שעשקו אותם. תחילה דרשו 5,000 דוקאטים תמורת שחרורם, אך לבסוף הסכימו להתפשר על 30 דוקאטים.²⁴

ארנולד פון הארף (1498)

ארנולד פון הארף (Arnold von Harff, 1471-1505) נולד למשפחה מיוחסת בחצר הדוכסים של יולך וגלדר ואף מילא בה באחרית ימיו תפקיד בכיר.

בדרכו ארצה עבר ביוון, משם הוא מציע לנוסעים דרך מקורית למציאת אכסניה זולה וחמה:

“אשה, האם אשא אותך לי לאשה?

איפה אישון?

אשה טובה, תני לי לישון אצלך.

איפה האכסניה?

אשה, אני כבר במיטתך.”

בדרכו ממצרים לארץ-ישראל הגיע לעזה, שם נאסר לשלושה שבועות, מבלי לציין את

הסיבה לכך. הוא רומז כי ידם של היהודים היתה במעל, אך אינו מפרט. באחד מהרישומים הקטנים הרבים המתלווים לכתב היד, הוא נראה יושב כבול בארבעה מנעולים גדולים למוט כפול. ברישומיו מנסה פון הארף לתאר את סבלותיו. להמחשת הדברים, הוא אף מצרף שרטוט מפורט של אחד המנעולים שבהם נכבל.

על אף הפורענויות שעברו עליו בעזה, הוא קשר קשרים עם יהודי ירושלים. עם הגיעו לעיר, פגש בה שני נזירים נוצרים לשעבר, שהתגיירו וחיו בירושלים כיהודים לכל דבר. פון הארף ניהל עמם ויכוחים ממושכים, מבלי שיעלה בידו לשכנעם בצדקת דרכו. הוא אינו מוסר אודותם פרטים כלשהם. הוא פגש בעיר שלושה יהודים אשכנזים בני גילו, שאתם התחבר ובעזרתם למד לכתוב את האלף בית העברי, אותו הוא מביא בגאווה בספרו, בצרפו גם מילון לביטויים הרווחים בקרב יהודי ירושלים, רובם מדויקים ובמבטא אשכנזי מובהק ("מוים", "יוין", "בוֹישר", "אמס", "בעלביס" וכו'). הוא מביא גם משפטים שימושיים אחדים כמו "פלונית, אשכב אתך זה הלילה", ומיד לאחר מכן "אנוכי אתן לך זהב" אולי רמז לזונות דוברות עברית בירושלים בתקופה זו. כך פון הארף מסייע בידינו להכיר את קהילת ירושלים בזמן שר' עובדיה מברטנורא עמד בראשה, מהיבט בלתי צפוי.²⁵

פון הארף אסור בנחושתיים בעזה

פון הארף מודה לסנטה קתרינה על שזכה להגיע למנזר בשלום

נוסעים נוצרים במאה ה־16

החל מראשית המאה ה־16, ידעה אירופה תקופה של אי שקט בעקבות הרפורמציה. המבנה המונוליטי של הכנסייה מימי הביניים התמוטט והתפלג. הרוחות החדשות שנשבו באירופה בראשית המאה עודדו את העליה לרגל בארצות כמו שווייץ, שהיו לאחר מכן לאחד ממוקדי הרפורמציה. אך לאחר שהתבססו פלגי הדת החדשה, חלה ירידה במספר הבאים לארץ הקודש. הפרוטסטנטים דגלו באמונה פנימית, שאיננה קשורה למקום ולא ראו כל יתרון בעליה לרגל לארץ הקודש.

עולי הרגל מצאו בארץ שינויים רבים בהשוואה לתקופה הממלוכית. החל משנת 1516 שלטו התורכים בארץ־ישראל. במקום להיות ארץ הסמוכה למרכז השלטון כבתקופה הקודמת, היא הפכה עתה לפרובינציה נידחת. היא כבר לא היתה יחידה מינהלית עצמאית, אלא מפולגת למחוזות, שנשלטו בדרכים שונות. בירושלים, בשכם ובגליל משלו מושלים שנתמנו בידי השלטון המרכזי, והוחלפו תחילה אחת לשלוש שנים, ומאוחר יותר אחת לשנה. לעומת זאת, התבססו בעזה משפחת רדואן ובמרכז הארץ, בעמק יזרעאל וברכס הכרמל, האמירים של שבט טורבאי הברדוי, שם עבר השלטון במחוז, עד לשלהי המאה ה־17, מאב לבן. המחוזות בארץ היו כפופים תחילה לפחה היושב בדמשק, אך במאה ה־17 הוכפפו (בחלקם) לפחה של צידון.

במשך רוב המאה ה־16 היה השלטון התורכי חזק ויעיל, ובטחון וסדר שררו בכל. הכלכלה פרחת ודרכי המסחר חיברו את ערי הארץ עם האימפריה, ולערי המסחר של הים התיכון. בצפת היה מרכז חשוב לייצור צמר, בעזה פרח המסחר עם המדבר, וגם מצבן של ירושלים, שכם וחברון היה טוב. עובדי האדמה ברחבי הארץ נהנו מבטחון בדרכים ומשגשוג כלכלי.

בירושלים דאג השלטון המרכזי להקים מחדש את חומות העיר, ולתקן את אספקת המים. בתקופות המאוחרות יותר שוב לא הפגינו התורכים עניין דומה ברווחת נתיניהם.¹

שכיר החרב השוויצרי, לודוויג טשודי (1519)

לודוויג טשודי (Ludwig Tschudi) היה אציל שוויצרי ממחוז גלרוס. כרבים אחרים בני זמנו, שימש בצעירותו שכיר חרב במלחמות שבין צרפת לבית הבסבורג, שהתנהלו ברובן על אדמת איטליה. הוא היה בעל השכלה רחבה ולקראת עלייתו לרגל לארץ-ישראל קרא ספרי מסע רבים. הוא הוציא תחת ידו את אחד מספרי המסע הטובים במאה ה-16. בנמל המוצא, בוונציה, הוא רשם את לאומיותם של חבריו לעליה לרגל: צרפתים, ספרדים, אנגלים, איטלקים, דנים, צ'כים, פולנים, גרמנים, רוסים, בלטים, פרוסים, סיציליאנים, סרדיניאנים, הונגרים וסקוטים. בחבורתו היו עוד 17 שווייצרים וביניהם לפחות אחד, יוהאנס שטוקר, שכתב ספר על מסעו.

בהגיעם לירושלים הסתכסך טשודי עם ראש המסדר הפרנציסקני שבעיר, ונבצר ממנו להתלוות לסיורים המודרכים שלהם. הוא שכר, על כן, ערבי דובר איטלקית כמורה דרך, שבעזרתו קשר קשרים עם הממסד המוסלמי שבעיר, שהיה סגור בדרך כלל בפני הנוצרים. להלן תאורו את ירושלים:²

"לבתיים בעיר אין גג (משופע) כמקובל אצלנו, אלא גג שטוח, וסביבו מעקה... כאשר הפגאנים (כלומר, המוסלמים) עורכים חגיגה... רוקדות נשותיהם על גג זה, וזאת בליווי תופים וכלי קשת, אך מסוגים אחרים מאלה המקובלים אצלנו. הנשים רוקדות זו עם זו ואסור לגברים לרקוד עם אשה.

החנויות משופעות בכל טוב ורבות בהן הסחורות, ולפני החנויות עומדים ספסלי ישיבה מאבן.

לעיר סמטאות ישרות וארוכות, שלאורכן ניתן לקנות כל מה שאדם חפץ, וזאת פרט ליון, שאסור למכור אותו בפרהסיה, אך בדרך חשאית ניתן להשיג אף אותו...

במרכז השווקים ניתן לקנות פירות ומאכלים אחרים ויש סמטאות גדולות ויפות שיושבים בהן רק טבחים, והם מציעים למכירה מאכלים מבושלים, צלויים ואפויים, פשטידות... דגים, בשר, ביצים, תרנגולות ויונים – הן יוני בר והן מבויתות. רק אזורחים מעטים מבשלים בבתיהם, כי כל אחד שולח לקנות אצל הטבחים מה שחשקה נפשו... ויש שקובעים הסדר קבע שלפיו הטבח שולח מאכלים לביתם בכל יום. יש גם בעלי מלאכה מכל הסוגים, כל אחד בסמטה אחרת, ובהם, סנדלרים, חייטים, בורסקאים, צורפי זהב וסוחרי בדים ומשי.

לבושם שונה מאד מלבושנו. בדים קשורים סביב לראשם, וזאת באורך שמספיק היה לשני סדינים. לנשים יש מבנה משונה על ראשן, המחודד כלפי מעלה וסביבו קשור בד פשתן לבן. על פניהן רעלה שחורה ולא ניתן להבחין כלל בעורן. אין הם שותים יין בציבור, אך בהסתר הם שותים יותר מאתנו.

בלילות הם ישנים על גגות בתיהם ופורשים שם את מיטותיהם, ולפני כן הם מתפללים כשהם מרימים את ידיהם כלפי השמיים ומנשקים את האדמה כמאה פעמים. כאשר מגישים להם יד לשלום הם מנשקים את ידם הם. נשותיהם אינן אוהבות לעבוד ומעדיפות ללכת בטל".

המורה השוויצרי היינריך וולפלי (1520)

היינריך וולפלי (Heinrich Wölfl, 1532/4-1470) נולד בברן שבשווייץ, ושימש בה כמורה. בין השאר, היה מורהו של צווינגלי, ממחוללי הרפורמציה בשווייץ. הוא היה איש בעל מעמד ומילא תפקיד בהנהלת העיר ברן. במוזיאון העירוני שמורים שטיחים מפוארים שאותם